

^K
M. T. CICERONIS

DE

O F F I C I I S

AD

M A R C U M F I L I U M

L I B R I T R E S ,

E X E D I T I O N E O L I V E T I

P A R I S I I S V U L G A T A .

L O N D I N I ,

V E N E U N T A P U D T . P A Y N E

M D C C X C I .

ARGUMENTUM

LIBRI PRIMII.

CUM Cicero, Reipublicæ libertate sublatâ, se ad philosophiæ studium retulisset, multosque illustres ejus locos Latinis literis illustrasset; suscepit ad filium, Athenis studiis literatum operam dantem, de officiis scribere, non modò, ut hic quoque locus, qui latissimè patet, Latinis literis illustraretur, sed etiam, quòd esset ætati Ciceronis filii & auctoritati parentis aptissimus. Quanquam autem hæc quæstio communis est omnium philosophorum; tamen his penè propria est, qui summum bonum honestate metiuntur, nempe Academicorum, Peripateticorum, & Stoicorum, qui in constituendo summo bono verbis magis, quàm re, discrepabant. Secutus ergo Cicero est in hac quæstione potissimum Stoicos, & ex eorum fontibus, judicio arbitratûque suo, quantum, quòque modo visum est, hausit. Traditâ officii & definitione & divisione, quinque facit genera deliberationis in consilio capiendo: primum, honestumne factu sit an turpe, quod in deliberationem cadit: alterum, conducâtne an

noceat: reliqua verò, ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, & cùm aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit præponendum. In tres igitur partes totam disputationem distribuit, quarum prima est de honesto, altera de utili; sed dupliciter utraque; & tertia de comparatione eorum. Primum formam quandam honesti exhibet à natura humana ductam, ejusque quatuor partes facit, sapientiam, justitiam, temperantiam, & fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quædam officia nascuntur, cap. 4. Ac de his quatuor partibus fusè disputat, & quomodo ab iis officia ducantur, ostendit, cap. 5. 42. Huic disputationi subjicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius, cap. 43. &c. ERNESTUS.

ARGUMENTUM

LIBRI SECUNDI.

Hoc libro de utili agitur, quæ erat altera pars totius de officiis disputationis constituta. Utile autem est vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cùm honesto est conjunctum, & naturâ confusum, & totum in virtute à Cicerone constituitur. Sed quoniam quæcunque ad vitam hominum tuendam & ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt; hominésque hominibus plurimùm obesse & prodesse possunt: relictis omnibus, docet, conciliandos esse animos hominum, & ad usus nostros adjungendos: quod quomodo fieri possit, non in singulis modò hominibus, sed etiam in multitudine & populo universo, fusè demonstratur, sed ita, ut omnis amor atque benevolentia hominum à virtute & honestate arcessatur, tanquam à justitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate. Ad utilitatem verò quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniæque curatio; quomodo valetudo sustentetur, & pecunia honestè

quærat, ostendit. In comparatione autem utilitatum, cum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, aut commoda corporis inter se, aut externa cum externis comparentur, non dubium esse pronuntiat, quin major utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honesto deflectatur. ERNESTUS.

ARGUMENTUM

LIBRI TERTII.

HIC liber de comparatione honestatis & utilitatis agit, quæ erat tertia propositæ disputationis pars. Negat Cicero aut dubitandum esse, aut unquam dubitari, utrùm id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus quod turpe haberi soleat, honestum videatur: tanquam, cùm turpe sit, occidere aliquem, si tyrannus occidatur, non modò non turpe, sed etiam gloriosum videri; in quo non anteponatur utile honesto, sed honestas utilitatem sequatur. Itaque, ut sine ullo errore dijudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quandam constituit, è Stoicorum disciplina, quam si quis in comparatione rerum sequatur, nunquam ab officio recedat. Ea hæc est: Detrahare aliquid alteri, & alterius incommodo suum augere, est contra naturam: pro multorum autem incolumitate & salute labores & molestias suscipere, secundùm naturam est. Hanc legem qui servaverit,

nunquam aberrabit, neque aut temporibus perturbabitur, aut Jure Civili, quo quæ conceduntur, turpia quidem plerisque non videntur, sed sunt tamen sæpissime, cùm formulæ constitutæ, hoc est, legi naturæ repugnant. Ex hac formula deinde multas quæstiones propositas, quibus officium ex temporibus exquiritur, explicat. ERNESTUS.

MARCI TULLII
CICERONIS
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER PRIMUS.

I. QUANQUAM te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis institutisque philosophiæ, propter summam & doctoris auctoritatem, & urbis; quorum alter te scientiâ augere potest, altera exemplis; tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Græcis Latina conjunxi, neque id in philosophia solùm, sed etiam in dicendi exercitatione feci: idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos (ut videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus

nostris ; ut non modò Græcarum literarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos & ad dicendum, & ad judicandum. Quamobrem disces tu quidem à principe hujus ætatis philosophorum, & disces, quamdiu voles : tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit. Sed tamen nostra legens, non multùm à Peripateticis diffidentia : quoniam utrique, & Socratici, & Platonici esse volumus : de rebus ipsis utere tuo judicio : nihil enim impedio : orationem autem Latinam profectò legendis nostris efficies plenior. Nec verò arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis ; quod est oratoris proprium, aptè, distinctè, ornatè dicere, quoniam in eo studio ætatem consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo jure quodam modo vindicare.

Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solùm orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui jam illos ferè æquarunt, studiosè legas. Vis enim dicendi major est in illis : sed hoc quoque colendum est æquabile & temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Græcorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere laboraret,

sequereturque & illud forense dicendi, & hoc quietum disputandi genus: nisi fortè Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens; dulcis tamen; ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque certè secuti sumus. Equidem & Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissimè & copiosissimè potuisset dicere: & Demosthenem, si illa, quæ à Platone didicerat, tenuisset, & pronuntiare voluisset, ornate splendidèque facere potuisset. Eodèmq; modo de Aristotele & Isocrate judico: quorum uterque suo studio delectatus, contempsit alterum.

II. Sed cùm statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, & multa posthac, ab eo ordiri volui maximè, quod & ætati tuæ esset aptissimum, & auctoritati meæ. Nam cùm multa sint in philosophia & gravia, & utilia, accuratè copiosèque à philosophis disputata, latissimè patere videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis & præcepta sunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis, neque privatis; neque forensibus, neque domesticis in rebus; neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eò-

que colendo sita vitæ est honestas omnis, & in negligendo turpitudine.

Atque hæc quidem quæstio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii præceptis tradendis philosophum se audeat dicere? sed sunt nonnullæ disciplinæ, quæ propositis bonorum & malorum finibus officium omne pervertunt. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque suis commodis, non honestate metitur: hic, si sibi ipse consentiat, & non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem. Fortis verò, dolorem summum malum judicans; aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certè nullo modo potest. Quæ, quanquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt à nobis alio loco disputata. Hæ disciplinæ igitur, si sibi consentaneæ esse velint, de officio nihil queant dicere. Neque ulla officii præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ, tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maximè honestatem propter se dicant expetendam. Itaque propria est ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peri-

pateticorum : quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem explosa sententia est : qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore, & hac in quæstione potissimum Stoicos, non ut interpretes ; sed (ut solemus) è fontibus eorum, judicio arbitri-óque nostro, quantum, quóque modo videbitur, hauriemus. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, antè definire, quid sit officium : quod à Panætio prætermissum esse miror. Omnis enim, quæ à ratione suscipitur de aliqua re, institutio debet à definitione proficisci : ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur.

III. Omnis de officio duplex est quæstio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum : alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes usus vitæ confirmari possit. Superioris generis hujusmodi exempla sunt : omniáne officia perfecta sint : num quod officium aliud alio majus sit : & quæ sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea, quanquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minùs apparet, quia

magis ad institutionem vitæ communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum.

Atque etiam alia divisio est officii. Nam & medium quoddam officium dicitur, & perfectum. Perfectum officium, rectum (opinor) vocemus, quod Græci κατόρθωμα; hoc autem commune officium καθήκον vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant: medium autem officium id esse dicant, quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.

Triplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam, honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit: in quo considerando sæpe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut consultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus & se possint juvare & suos, conducat id necne, de quo deliberant: quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile: cum enim utilitas ad se rapere, honestas contrà revocare

ad se videtur, fit ut distrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi.

Hac divisione, cum præterire aliquid maximum vitium in dividendo fit, duo prætermiffa sunt. Nec enim solum utrum honestum, an turpe fit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Itemque duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter: tum pari ratione de utili: post de comparatione eorum differendum.

IV. Principio generi animantium omni est à natura tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, omniæque, quæ sint ad vivendum necessaria, anquirat, & paret, ut pastum, ut latibula, ut alia ejusdem generis. Commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causâ, & cura quædam eorum, quæ procreata sunt. Sed inter hominem & belluam hoc maximè interest, quod hæc tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque præsens est, se accommodat, paullu-

lum admodum sentiens præteritum, aut futurum. Homo autem (quòd rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earúmque progressus, & quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, & rebus præsentibus adjungit, atque annectit futuras :) facillè totius vitæ cursum videt, ad eámque degendam præparat res necessarias. Eadémque natura vi rationis hominem conciliat homini, & ad orationis, & ad vitæ societatem: ingenerátque in primis præcipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt: impellitque, ut hominum cœtus celebrari inter se, & à se obiri velit: ob easque causas studeat parare ea, quæ suppeditent & ad cultum, & ad victum: nec sibi soli, sed conjugi, liberis, cæterisque, quos caros habeat, tuerique debeat. Quæ cura exfuscitat etiam animos, & majores ad rem gerendam facit.

In primisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque cùm sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere: cognitionémque rerum aut occultarum, aut admirabilium ad beatè vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex, since-

rúmque fit, id esse naturæ hominis aptissimum.

Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quædam principatûs, ut nemini parere animus bene à natura informatus velit, nisi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis cåusâ, justè & legitimè imperanti : ex quo animi magnitudo existit, humanarúmque rerum contemptio.

Nec verò illa parva vis naturæ est rationisque, quòd unum hoc animal sentit quid sit ordo ; quid sit, quod deceat ; in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quæ ad spectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura rationeque ab oculis ad animum transferens, multò etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat : cavétque, ne quid indecorè effeminatève faciat : tum in omnibus & opinionibus, & factis, ne quid libidinosè aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur & efficitur id, quod quærimus, honestum : quod, etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit : quòdque verè dicimus, etiam si à nullo laudetur, naturâ esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, & tanquam faciem honesti vides: quæ si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret sapientiæ. Sed omne, quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliqua. Aut enim in perspicientia veri, solertiâque versatur; aut in hominum societate tuenda, tribuendóque suum cuique, & rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæque dicuntur, ordine & modo, in quo inest modestia & temperantia.

Quæ quatuor quanquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quæ prima descripta est, in qua sapientiam & prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; ejusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maximè perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissimè & celerrimè potest & videre, & explicare rationem, is prudentissimus & sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic quasi materia, quam tractet, & in qua versetur, subjecta est veritas.

Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositæ sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitæ continetur: ut & societas hominum, conjunctiôque fervetur; & animi excellentia magnitudoque tum in augendis opibus utilitatibusque & sibi, & suis comparandis, tum multò magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem, & constantia, & moderatio, & ea, quæ sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quædam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in vita, modum quandam & ordinem adhibentes, honestatem & deus conservabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maximè naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur & ducimur ad cognitionis & scientiæ cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, & malum, & turpe ducimus. In hoc genere & naturali, & honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad con-

fiderandas res & tempus, & diligentiam. Alterum est vitium, quòd quidam nimis magnum studium, multàmque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdémque non necessarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis & cognitione dignis operæ curæque ponetur, id jure laudabitur : ut in astrologia C. Sulpicius audivimus : in geometria Sex. Pompeius ipsi cognovimus : multos in dialecticis, plures in jure civili. Quæ omnes artes in veri investigatione versantur : cujus studio à rebus gerendis abduci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit : à qua tamen sæpe fit intermissio : multi que dantur ad studia reditus : tum agitatio mentis, quæ nunquam acquiescit, potest nos in studiis cognitionis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis, & pertinentibus ad bene beatèque vivendum, aut in studiis scientiæ, cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissimè patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, & vitæ quasi communitas continetur. Cujus

partes duæ sunt. *Justitia*, in qua virtutis splendor est maximus; ex qua boni viri nominantur: & huic conjuncta *beneficentia*, quam eandem vel *benignitatem*, vel *liberalitatem* appellari licet. Sed *justitiæ* primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi laceffit *injuriâ*: deinde, ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla naturâ: sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut *victoriâ*, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, forte. Ex quo fit, ut ager *Arpinas*, *Arpinatum* dicatur: *Tusculanus*, *Tusculanorum*. Similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cujusque fit, eorum, quæ naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: eo si quis sibi plus appetet, violabit *jus humanæ societatis*. Sed quoniam (ut præclarè scriptum est à Platone) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patriæ vindicat, partem amici: atque ita placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causâ esse generatos, ut ipsi inter se, aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium

afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo: tum artibus, tum operâ, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem.

Fundamentum est autem justitiæ fides; id est, dictorum, conventorumque constantia & veritas. Ex quo (quanquam hoc videbitur fortasse cuiquam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiosè exquirunt, unde verba sint ducta) credamus, quia fiat, quod dictum est, appellatam fidem. Sed injustitiæ genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam. Nam, qui injustè impetum in quempiam facit, aut irâ, aut aliquâ perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio. Qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, injuriæ, tam est in vitio, quàm si parentes, aut amicos, aut patriam deferat. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi causâ de industria inferuntur, sæpe à metu proficiuntur; cùm is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt: in quo vitio latissimè patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiæ tum ad usus vitæ necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat ad opes, & ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantia & copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec verò rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper injuria est.

Maximè autem adducuntur plerique, ut eos justitiæ capiat oblivio, cùm in imperiorum, honorum, gloriæ cupiditatem inciderint. Quod enim est apud Ennium,

Nulla sancta societas, nec fides regni est:

id latiùs patet. Nam, quicquid ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modò temeritas C. Cæsar, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum,

quòd in maximis animis, splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur.

Sed in omni injustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est, & ad tempus : an consultò, & cogitata fiat injuria. Leviora enim sunt, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata & prae parata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria satis dictum est.

IX. Prætermittendae autem defensionis, deferendique officii plures solent esse causae. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt ; aut etiam negligentiam, pigritiam, inertiam ; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum : quòd in veri investigatione versentur, quòdque ea, quae plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant, & pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam alterum justitiae genus assequuntur, inferendam ne cui noceant injuriam ; in alterum in-

cidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debeant, deferunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos: æquius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita justum est, quod rectè fit, si est voluntarium.

Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injustitiæ genere vacant, in alterum incurrunt. Deferunt enim vitæ societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operæ, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res antè constituimus, quibus justitia continetur; facilè, quod cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, judicare: est enim difficilis cura rerum alienarum; quanquam Terentianus ille Chremes *humani nihil à se alienum putat*. Sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quàm illa, quæ cæteris; quæ quasi longo intervallo interjecto videmus: aliter de illis, ac de nobis judicamus. Quocirca be-

ne præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum fit, an iniquum: æquitas enim lucet ipsa per se; dubitatio cogitationem significat injuriæ.

X. Sed incidunt sæpe tempora, cùm ea, quæ maximè videntur digna esse justo homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria: ut reddere depositum, promissum facere, quæque pertinent ad veritatem, & ad fidem, ea migrare interdum, & non servare, fit justum: referri enim decet ad ea, quæ posui in principio, fundamenta justitiæ: primùm, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati serviatur.

Cùm tempora commutantur, commutatur officium; & non semper est idem: potest enim accidere promissum aliquod, & conventum, ut id effici sit inutile, vel ei, cui promissum fit, vel ei, qui promiserit: nam si (ut in fabulis est) Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus: ex tribus enim optatis (ut scribitur) hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sint iis, quibus promiseris, inutilia:

nec, si plus tibi noceant, quàm illi profint, cui promiseris. Contra officium est, majus non anteponi minori: ut, si constitueris te cuipiam advocatum in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter ægrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur.

Jam illis promissis standum non esse quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo promiserit? quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus.

Existunt etiam sæpe injuriæ calumniâ quadam, & nimis callidâ, sed malitiosâ juris interpretatione: ex quo illud, *summum jus, summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, cùm triginta dierum essent cum hoste pactæ indutiæ, noctu populabatur agros, quòd dierum essent pactæ, non noctium indutiæ. Nec noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim præter auditum habeo) arbitrum Nolanis & Neapolitanis de finibus à senatu datum, cùm ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupidè

quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quàm progredi mallent. Id cùm utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare. Quocirca in omni re fugienda est talis solertia.

XI. Sunt autem quædam officia etiam adversus eos servanda, à quibus injuriam acciperis; est enim ulciscendi & puniendi modus; atque haud scio, an fatis sit eum, qui lacefferit, injuriæ suæ poenitere: ut & ipse ne quid tale posthac, & cæteri sint ad injuriam tardiores.

Atque in republica maximè conservanda sunt jura belli: nam, cùm sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim; cùmque illud proprium sit hominis, hoc beluarum; confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur. Partâ autem victoriâ, conservandi sunt ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut majores nostri Tusculanos, Æquos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Carthagi-

nem & Numantiam funditus sustulerunt. Nolle Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maximè, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Meâ quidem sententiâ, paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum: in quo si mihi esset obtemperatum, si non optimam, at aliquam rempublicam, quæ nunc nulla est, haberemus. Et cùm iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt: in quo tantopere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more majorum.

Ac belli quidem æquitas sanctissimè fetiali populi Romani jure perscripta est; ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum antè sit & indictum. Pompilius imperator tenebat provinciam, in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cùm autem Pompilio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed cùm amore pugnandi in exercitu re-

mansisset, Cato ad Pompilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiæ sacramento; quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat. Adeo summa erat observatio in bello movendo. Marci quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit, “ se audisse, “ eum missum factum esse à consule, cùm in “ Macedonia Persico bello miles esset: monet “ igitur, ut caveat, ne prælium ineat; negat “ enim jus esse, qui miles non sit, pugnare “ cum hoste.”

XII. Equidem illud etiam animadverto, quòd, qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigante: hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulæ, *aut status dies cum hoste*: itémque, *adversus hostem æterna auctoritas*. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum, quicum bella geras, tam molli nomine appellari? Quanquam id nomen durius jam effecit vetustas; à peregrino enim recessit, & propriè in eo, qui arma contrà ferret, remanet.

Cùm verò de imperio decertatur, bellóque quæritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo antè justas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minùs acerbè gerenda sunt: ut enim, cùm civi aliter contendimus, si est inimicus; aliter, si competitor: cum altero certamen honoris & dignitatis est; cum altero capitis & famæ: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Pœni fœdissimi, crudelis Hannibal, reliqui justiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa præclara:

Nec mî aurum posco, nec mî pretium dederitis;

Nec cauponantes bellum, sed belligerantes;

Ferro, non auro vitam cernamus utrique.

Vosne velit, an me regnare hera, quidve ferat fors,

Virtute experiamur: & hoc simul accipe dictum;

Quorum virtuti belli fortuna pepercit,

Eorundem me libertati parcere certum est:

Dono, ducite, dōque, volentibu' cum magnis diis.

Regalis sane, & digna Æacidarum genere sententia.

XIII. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda: ut primo Punico bello Regulus captus à Pœnis, cū de captivis commutandis Romam missus esset, jurâissetque se rediturum: primū, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit: deinde, cū retineretur à propinquis, & ab amicis, ad supplicium redire maluit, quā fidem hosti datam fallere.

Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem, etiam adversus infimos justitiam esse servandam: est autem infima conditio & fortuna fervorum; quibus, non malè præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis: operam exigendam; justa præbenda.

Cū autem duobus modis, id est, aut vi, aut fraude fiat injuria: fraus, quasi vulpeculæ; vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiæ nulla capitalior est, quā eorum, qui, cū maximè fallunt, id agunt,

ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

XIV. Deinceps, ut erat propositum, de beneficentia ac liberalitate dicatur: qua quidem nihil est naturæ hominis accommodatius; sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas, & iis ipsis, quibus benignè videbitur fieri, & cæteris: deinde, ne major benignitas sit, quàm facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur; id enim est iustitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam & qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi assentatores judicandi sunt: & qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem aliena convertant.

Sunt autem multi, & quidem cupidi splendoris & gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacunque ratione. Id autem tantum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ profit amicis, noceat nemini.

Quare L. Syllæ, & C. Cæfaris pecuniarum translatio à justis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil est enim liberale, quod non idem justum.

Alter erat locus cautionis, ne benignitas major esset, quàm facultates: quòd, qui benigniores volunt esse, quàm res patitur, primùm in eo peccant, quòd injuriosi sunt in proximos: quas enim copias his & suppeditari æquius est, & relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi & auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copię. Videre etiam licet plerisque non tam naturâ liberales, quàm quâdam gloriâ ductos, ut benefici videantur, facere multa, quæ proficisci ab ostentatione magis, quàm à voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est conjunctior, quàm aut liberalitati, aut honestati.

Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis; in quo & mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium confertur, & animus erga nos, & communitas ac societas vitæ, & ad nostras utilitates officia antè collata: quæ ut concurrant omnia, opta-

bile est; sin minùs, plures causæ majoresque ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus plenèque sapientibus, sed cum iis, in quibus præclarè agitur, si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maximè, ut quisque maximè virtutibus his lenioribus erit ornatus, modestiâ, temperantiâ, hac ipsâ, de qua jam multa dicta sunt, justitiâ. Nam fortis animus, magnus in homine non perfectò, nec sapiente, ferventior plerumque: illæ virtutes virum bonum videntur potiùs attingere.

Atque hæc in moribus. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, à quo plurimum diligimur: sed benevolentiam, non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potiùs & constantiâ judicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, major quædam cura adhibenda est: nullum enim officium referendâ gratiâ magis necessarium est.

Quòd si ea, quæ utenda acceperis, majore mensurâ, si modò possis, jubet reddere Hesiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? annon imitari agros fertiles, qui multò plus afferunt, quàm acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? Nam cùm duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi: demus, nécne, in nostra potestate est: non reddere, viro bono non licet, modò id facere possit sine injuria.

Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeat. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est: multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine judicio, vel morbo, in omnes, vel repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æquè magna non sunt habenda. atque ea, quæ judicio, consideratè, constantèrque delata sunt. Sed in collocando beneficio, & in referenda gratia, si cætera paria sint, hoc maximè officii est, ut quisque maximè opis indigeat, ita ei potissimùm opitulari: quod con-

trâ fit à plerisque; à quo enim plurimum sperant, etiam si ille his non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

XVI. Optimè autem societas hominum conjunctioque servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quæ naturâ principia sint communitalis & societatis humanæ, repetendum altius videtur. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate: ejus autem vinculum est, ratio & oratio: quæ docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando conciliat inter se homines, conjungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus à natura ferarum; in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus: justitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus: sunt enim rationis & orationis expertes.

Ac latissimè quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas hæc est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quæ descripta sunt legibus & jure civili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum: è quibus ipsis cætera sic observentur, ut in Græ-

corum proverbio est; *amicorum esse omnia communia*. Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ sunt generis ejus, quod, ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest;

*Homo, qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit:
Nihilominus ipsi lucet, cum illi accenderit.*

Una ex re satis præcipitur, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa communia; non prohibere aqua profluente; pati ab igne ignem capere, si quis velit; consilium fidele deliberanti dare; quæ sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare & his utendum est, & semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copię parvæ singulorum sunt: eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, *Nihilominus ipsi lucet*; ut facultas sit, qua in nostros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures sunt societatis hominum: ut enim ab infinita illa discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguæ, qua maximè homines conjunguntur. Interius

etiam est, ejusdem esse civitatis; multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viæ, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines præterea & familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractæ. Arcior verò colligatio est societatis propinquorum: ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur.

Nam, cùm sit hoc naturâ commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est; proxima in liberis; deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, & quasi seminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones: pòst consobrinorum sobrinorumque, qui, cùm una domo jam capi non possint, in alias domos, tanquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia & affinitates, ex quibus etiam plures propinqui; quæ propagatio & soboles origo est rerumpublicarum. Sanguinis autem conjunctio benevolentiam devincit homines & caritate: magnum est enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia.

Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quàm cùm viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti: illud enim honestum, quod sæpe dicimus, etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et quanquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur; tamen justitia & liberalitas id maximè efficit. Nihil autem est amabilius, nec copulativius, quàm morum similitudo bonorum: in quibus enim eadem studia sunt, eadèque voluntates, in his fit, ut æquè quisque altero delectetur, ac seipso; efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quæ conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis; quæ mutua, & grata dum sunt, inter quos ea sunt, firmâ illi devinciuntur societate.

Sed, cùm omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quàm ea, quæ cum republica est unicuique nostrum: cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares; sed omnes omnium caritates patria una complexa est; pro qua quis

bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, & in ea funditus delenda occupati & sunt & fuerunt.

Sed si contentio quædam & comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii, principes sint patria & parentes, quorum beneficiis maximè obligati sumus: proximi, liberi, totaque domus, quæ spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria præsidia vitæ debentur iis maximè, quos antè dixi: vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes, in amicitiiis vigent maximè: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit.

XVIII. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maximè necesse sit, & quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit: ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Sunt quædam officia, quæ aliis magis, quàm aliis de-

beantur: ut vicinum citiùs adjuveris in fructibus percipiendis, quàm aut fratrem aut familiarem. At, si lis in iudicio sit, propinquum potiùs & amicum, quàm vicinum defenderis. Hæc igitur & talia circumspicienda sunt in omni officio; & consuetudo exercitatióque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, & addendo deducendóque videre, quæ reliqui summa fiat; ex quo, quantum cuique debeat, intelligas.

Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu & exercitatione consequi possunt: sic officii conservandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque exercitationémque desiderat. Atque ab iis rebus, quæ sunt in jure societatis humanæ, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis ferè diximus.

Intelligendum est autem, cùm propofita sint genera quatuor, è quibus honestas officiúmque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno elatóque, humanásque res despiciente, factum sit. Itaque in probris maximè in promptu est, si quid tale dici potest;

Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem;

Illa virago viri.

Et si quid ejusmodi;

————— *Salmaci,*

Da spolia — sine sudore & sanguine.

Contráque in laudibus, quæ magno animo, & fortiter excellentérque gesta sunt, ea, nescio quomodo, quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cnæus & Publius Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilésque alii: maximéque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quòd statuas quoque videmus ornatu ferè militari.

XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in periculis & laboribus, si justitiâ vacat, pugnátque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est: non enim modò id virtutis non est, sed potiùs immanitatis omnem humanitatem repellentis. Itaque probè definitur à Stoicis fortitudo, cùm eam virtutem esse dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis & malitiâ, laudem est adeptus: nihil

enim honestum esse potest, quod iustitiâ vacat. Præclarum igitur Platonis illud: Non solùm, inquit, scientia, quæ est remota à iustitia, caliditas potiùs, quàm sapientia est appellanda; verùm etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciæ potiùs nomen habeat, quàm fortitudinis. Itaque viros fortes & magnanimos, eosdem bonos & simplices, veritatis amicos, minimèque fallaces esse volumus; quæ sunt ex media laude iustitiæ.

Sed illud odiosum est, quòd in hac elatione & magnitudine animi facillimè pertinacia & nimia cupiditas principatûs innascitur: ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi; sic, ut quisque animi magnitudine maximè excellit, ita maximè vult princeps omnium, vel potiùs solus esse. Difficile autem est, cùm præstare omnibus concupieris, servare æquitatem, quæ est iustitiæ maximè propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur; existuntque in republica plerumque largitores & factiosi, ut opes quàm maximas consequantur, & sint vi potiùs superiores, quàm iustitiâ pares.

Sed quo difficilius, hoc præclarius: nullum enim tempus est, quod iustitiâ vacare debeat.

Fortes igitur & magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem & sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maximè naturam sequitur, in factis positum, non in gloria judicat: principemque se esse mavult, quàm videri: etenim, qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillimè autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, & gloriæ cupido. Qui locus est sanè lubricus, quòd vix invenitur, qui, laboribus susceptis periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus & magnus duabus rebus maximè cernitur: quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cùm persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ succumbere. Altera est res, ut, cùm ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, & maximè utiles; sed & vehementer arduas, plenâsque laborum & periculo-

rum tum vitæ, tum multarum rerum, quæ ad vitam pertinent.

Harum rerum duarum splendor omnis & amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: causa autem & ratio efficiens magnos viros est in priore; in eo enim est illud, quod excellentes animos & humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus; si & solum id, quod honestum sit, bonum iudices; & ab omni animi perturbatione liber sis. Nam & ea, quæ eximia plerisque & præclara videntur, parva ducere; eaque ratione stabili firmâque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: & ea, quæ videntur acerba, quæ multa & varia in hominum vita fortunâque versantur, ita ferre, ut nihil à statu naturæ discedas, nihil à dignitate sapientis, robusti animi est magnæque constantiæ.

Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum se à labore præstiterit, vinci à voluptate. Quamobrem & hæc videnda; & pecuniæ fugienda cupiditas: nihil enim est tam angusti animi, tamque parvi, quàm amare divitias: nihil honestius magnificentiusque, quàm pecuniam contemnere, si non habeas; si habe-

as, ad beneficentiam liberalitatémque conferre. Cavenda est etiam gloriæ cupiditas, ut supra dixi: eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec verò imperia expetenda, ac potiùs aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnunquam.

Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate & metu, tum etiam ægritudine & voluptate animi & iracundiâ; ut tranquillitas animi & securitas adsit, quæ affert cùm constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem & sunt & fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, à negotiis publicis se removerint, ad otiumque perfugerint: in his & nobilissimi philosophi longèque principes, & quidam homines severi & graves, nec populi nec principum mores ferre potuerunt: vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cujus proprium est, sic vivere ut velis.

XXI. Quare, cùm hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes mag-

nas habeant; alteri, si contenti sint & suo & parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed & faciliior & tutior, & minus aliis gravis aut molesta, vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi, & ad claritatem amplitudinemque aptior, eorum, qui se ad rempublicam & ad res magnas gerendas accommodaverunt. Quapropter & iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capeffentibus, qui excellenti ingenio doctrinæ sese dederunt; & iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore causa impediti, à republica recesserunt, cùm ejus administrandæ potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despiciere se dicant ea, quæ plerique admirantur, imperia & magistratus, iis non modò non laudi, verùm etiam vitio dandum puto. Quorum judicium in eo, quòd gloriam contemnant & pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur labores & molestias tum offensionum, tum repulsarum, quasi quandam ignominiam timere, & infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parùm sibi consent; voluptatem severissimè contemnant, in dolore sint molliores; gloriam

negligant, frangantur infamiâ; atque ea quidem non satis constanter.

Sed iis, qui habent à natura adjumenta rerum gerendarum, abjectâ omni cunctatione, adipiscendi magistratus, & gerenda respublica est: nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capeffentibus autem rempublicam, nihilo minùs quàm philosophis, haud scio an magis etiam, & magnificentia & despicientia adhibenda sit rerum humanarum, &, quam sæpe dico, tranquillitas animi atque securitas: si quidem nec anxii futuri sunt, & cum gravitate constantiâque victuri. Quæ eo faciliora sunt philosophis, quo minùs multa patent in eorum vita, quæ fortuna feriat; & quo minùs multis rebus egent; & quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine causa majores motus animorum concitantur, majorâque efficienda rempublicam gerentibus, quàm quietis: quo magis his & magnitudo animi est adhibenda, & vacuitas ab angoribus.

Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modò consideret, quàm illa res honesta sit; sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est, ne aut

temere desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, prius, quàm aggrediare, adhibenda est præparatio diligens.

XXII. Sed, cùm plerique arbitrentur res bellicas majores esse, quàm urbanas, minuenda est hæc opinio: multi enim bella sæpe quæfiverunt propter gloriæ cupiditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit; eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, & cupidi bellorum gerendorum. Verè autem si volumus judicare, multæ res extiterunt urbanæ majores clariorésque, quàm bellicæ: quamvis enim Themistocles jure laudetur, & sit ejus nomen, quàm Solonis, illustrius; citeturque Salamis, clarissimæ testis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solonis, ei, quo primum constituit Areopagitas; non minùs præclarum hoc, quàm illud, judicandum est: illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit: at ille verè, à se adjutum Themistoclem; est enim bellum gestum consilio senatus ejus, qui à Solone erat constitutus.

Licet eadem de Paufania Lyfandróque dicere; quorum rebus gestis quanquam imperium Lacedæmoniis dilatatum putatur, tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus & disciplinæ conferendi sunt. Quinetiam ob has ipfas causas & parentiores habuerunt exercitus, & fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cùm verfaremur in republica, Qu. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur: parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis & vir & imperator, in excindenda Numantia reipublicæ profuit, quàm eodem tempore P. Nasica privatus, cùm Ti. Gracchum interemit. Quanquam hæc quidem res non solùm ex domestica est ratione; attingit etiam bellicam, quoniam vi manúque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab invidis & improbis audio;

Cedant arma togæ, concedat laurea linguæ.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togæ arma cessere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec majus otium. Ita consiliis dili-

gentiâque nostrâ celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quæ res igitur gesta unquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem & hereditas hujus gloriæ, & factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certè vir abundans bellicis laudibus Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticæ fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam, quàm in his, operæ studiique ponendum est.

XXIII. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, & ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exequendis negotiis & in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura & cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicæ præsunt, quàm qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio sæpe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnunquam etiam illata;

ut M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo etiam mortui valuit auctoritas.

Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quàm decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fugâ, quàm utilitatis ratione, faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quæsitâ videatur. Fortis verò animi & constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed præsentî animo uti & consilio, nec à ratione discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, præcipere cogitatione futura, & aliquanto antè constituere quid accidere possit in utramque partem; &, quid agendum sit, cùm quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit, *non putâram*. Hæc sunt opera magni animi & excelsi, & prudentiâ consilióque fidentis. Temere autem in acie versari, & manu cum hoste conflare, immane quiddam & beluarum simile est: sed, cùm tempus necessitâsque postulat, decertandum manu est, & mors servituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis autem diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid te-

mere, ne quid crudeliter ; idque est viri magni, rebus agitis, punire fontes, multitudinem conservare, in omni fortunâ recta atque honesta retinere : ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant ; sic reperies multos, quibus periculosa & calida consilia quietis & cogitatis & splendidiore & majora videantur.

Nunquam omnino periculi fugâ committendum est, ut imbelles timidique videamur : sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa ; quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter ægrotantes leniter curant ; gravioribus autem morbis periculosas curationes & âncipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est ; subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis ; eoque magis, si plus adipiscare re explicatâ boni, quàm addubitatâ mali. Periculosæ autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicæ ; itémque alii de vita, alii de gloria & benevolentia civium in discrimen vocantur : promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quàm ad communia ;

dimicaréque paratiùs de honore & gloria, quàm de cæteris commodis.

Inventi autem multi sunt, qui non modò pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent; iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republicâ quidem postulante: ut Callicratidas, qui, cùm Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multâque fecisset egregiè, vertit ad extremum omnia, cùm consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illâ amisâ, aliam parare posse; se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris fuit: illa pestifera, quâ, cùm Cleombrotus invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quantò Qu. Maximus meliùs? de quo Ennius;

Unus homo nobis cunctando restituit rem:

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo pōstque, magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis: sunt enim qui, quod sentiunt,

etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audent dicere.

XXV. Omnino, qui reipublicæ præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant: Unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quæcunque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicæ curent; ne, dum partem aliquam teneant, reliquas deferant: ut enim tutela, sic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est: qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci univerforum.

Hinc apud Athenienses magnæ discordiæ: in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quæ gravis & fortis civis, & in republico dignus principatu, fugiet atque oderit; tradetque se totum reipublicæ, neque opes aut potentiam consecrabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec verò criminibus falsis in odium aut invidiam quenquam vocabit: omninoque ita ius-

titiae honestatiquae adhærescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendant, mortemque oppetat potiùs, quàm deferat illa, quæ dixi.

Miserrima est omnino ambitio honorùmque contentio: de qua præclarè apud eundem est Platonem; “similiter facere eos, qui inter se “contenderent, uter potiùs rempublicam ad-
“ministraret, ut si nautæ certarent, quis eor-
“um potissimùm gubernaret.” Idemque præcepit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contrà ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum & Qu. Metellum sine acerbitate dissensio.

Nec verò audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi & fortis viri esse censebunt: nihil enim laudabilius, nihil magno & præclaro viro dignius placabilitate atque clementiâ. In liberis verò populis, & in juris æquabilitate, exercenda etiam est facilitas, & altitudo animi, quæ dicitur; ne, si irascamur aut intempestivè accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem & odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut ad-

hibeatur reipublicæ causâ severitas, sine qua administrari civitas non potest.

Omnis autem & animadversio & castigatio contumeliâ vacare debet; neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis castigat, sed ad reipublicæ utilitatem referri.

Cavendum est etiam, ne major pœna quàm culpa sit; & ne iisdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem.

Prohibenda autem maximè est ira in puniendo: nunquam enim, iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ est inter nimium & parum; quæ placet Peripateticis: & rectè placet, modò ne laudarent iracundiam, & dicerent utiliter à natura datam: illa verò omnibus in rebus repudianda est; optandúmque, ut ii, qui præfunt reipublicæ, legum similes sint, quæ ad puniendum non iracundiâ, sed æquitate ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus prosperis, & ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magnopere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderatè ferre, levitatis est: præclarâque est æquabilitas in omni vita, & idem semper vultus eadémque frons; ut de Socrate, item de

C. Lælio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis & gloriâ superatum à filio, facilitate & humanitate video superiorem fuisse: itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus fuit: ut rectè præcipere videantur, qui monent, ut quantò superiores sumus, tantò nos geramus summissiùs. Pannætius quidem Africanum, auditorem & familiarem suum, solitum ait dicere, ut equos, propter crebras contentiones præliorum, ferocitate exultantes domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti; sic homines secundis rebus effrenatos, sibi que præfidentes, tanquam in gyrum rationis & doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatémque fortunæ.

Atque etiam in fecundissimis rebus maximè est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quàm antè, tribuenda auctoritas. Iisdémque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus; in quo falli facile est: tales enim nos tunc esse putamus, ut jure laudemur: ex quo nascuntur innumerabilia peccata, cùm homines inflati opinionibus turpiter irridentur, & in

maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hætenus.

Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, & maximi animi, ab iis, qui respublikas regant; quòd earum administratio latissimè pateat, ad plurimósque pertineat: esse autem magni animi, & fuisse multos, etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent; aut interjecti inter philosophos, & eos qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos: potiùsque & amicis impertientes & reipublicæ, si quando usus esset: quæ primùm bene parta sit, nullo neque turpi quæstu neque odiofo; tum quàm plurimis, modò dignis, se utilem præbeat; deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potiùs luxuriæque, quàm liberalitati & beneficentiæ pateat. Hæc præscripta servantem licet magnificè, graviter, animosèque vivere; atque etiam simpliciter, fideliter, vitæque hominum amicè.

XXVII. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua verecundia, &

quasi quidam ornatus vitæ, temperantia & modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, & rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latinè *decorum* potest; Græcè enim *πρέπον* dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari: nam & quod decet, honestum est: & quod honestum est, decet.

Qualis autem differentia sit honesti & decori, faciliùs intelligi, quàm explanari potest; quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cùm antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco differendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet: nam & ratione uti atque oratione prudenter, & agere quod agas consideratè, omnisque in re quid sit veri, videre & tueri decet: contràque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quàm delirare & mente esse captum: Et iusta omnia, decora sunt; iniusta contrà, ut turpia, sic indecora. Similis & ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro & decorum videtur; quod contrà, id ut turpe, sic indecorum.

Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; & ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu: est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis à virtute potest, quàm re separari. Ut venustas & pulchritudo corporis fecerni non potest à valetudine; sic hoc, de quo loquimur decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente & cogitatione distinguitur.

Est autem ejus descriptio duplex; nam & generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; & aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic ferè definiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus à reliquis animantibus differat. Quæ autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo moderatio & temperantia appareat cum specie quadam liberali.

XXVIII. Hæc ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod Poetæ sequuntur; de quo alio loco plura dici solent. Sed tum

fervare illud poetas dicimus, quod deceat, cùm id, quod quaque persona dignum est, & fit & dicitur: ut, si Æacus aut Minos diceret,

Oderint dum metuant,---aut,

Natis sepulcro ipse est parens,

indecorum videretur, quòd eos fuisse justos accepimus: at, Atreo dicente, plausus excitantur; est enim digna personâ oratio. Sed poetæ, quid quemque deceat, ex persona judicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentiâ præstantiâque animantium reliquarum. Quocirca poetæ, in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, & quid deceat, videbunt: nobis autem cùm à natura constantiâ, moderationis, temperantiâ, verecundiâ partes datæ sint; cùmque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversùs homines geramus; efficitur, ut & illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quàm latè fufum sit, appareat; & hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis aptâ compositione membrorum movet oculos, & delectat hoc ipso, quòd inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita,

movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine & constantia, & moderatione dictorum omnium atque factorum.

Adhibenda est igitur quædam reverentia adversus homines, & optimi cujusque & reliquorum: nam negligere quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam & verecundiam: justitiæ partes sunt, non violare homines: verecundiæ, non offendere; in quo maximè perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primùm habet viam, quæ deducit ad convenientiam conservationemque naturæ; quam si sequemur ducem, nunquam aberrabimus; sequemurque & id, quod acutum & perspicax naturâ est; & id, quod ad hominum consociationem accommodatum; & id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus: neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multò etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex

est enim vis animorum atque naturæ: una pars in appetitu posita est, quæ est ὁρμη Græcè, quæ hominem huc & illuc rapit: altera in ratione, quæ docet & explanat, quid faciendum fugiendúmque sit: ita fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem actio vacare debet temeritate & negligentia; nec verò agere quidquam, cujus non possit causam probabilem reddere: hæc est enim ferè descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eámque neque præcurrant, nec propter pigritiam aut ignaviam deferant; sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant; ex quo elucebit omnis constantia omníque moderatio: nam, qui appetitus longiùs evagantur, &, tanquam exultantes sive cupiendo sive fugiendo, non satis à ratione retinentur, hi sine dubio finem & modum transeunt; relinquunt enim & abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturæ: à quibus non modò animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gesti-

unt; quorum omnium vultus, voces, motus, statúsque mutantur.

Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos sedandósque esse, excitandámque animadversionem & diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsideratè negligentérque agamus. Neque enim ita generati à natura sumus, ut ad ludum & jocum facti esse videamur; sed ad severitatem potiùs, & ad quædam studia graviora atque majora. Ludo autem & joco uti illo quidem licet; sed, sicut somno & quietibus cæteris, tum cùm gravibus feriísque rebus fatifecerimus. Ipsúmque genus jocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum & facetum esse debet: ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quæ ab honestis actionibus non sit aliena; sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat.

Duplex omnino est jocandi genus: unum il- liberale, petulans, flagitiosum, obscœnum: alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum: quo genere non modò Plautus noster, & Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaque multorum facetè dicta; ut ea, quæ à

sene Catone collecta sunt, quæ vocant ἀποφθέ-
 γματα. Facilis igitur est distinctio ingenui &
 illiberalis joci; alter est, si tempore fit ac re-
 missio animo, homine dignus: alter ne libero
 quidem, si rerum turpitudini adhibetur verbo-
 rum obscœnitas. Ludendi etiam est quidam
 modus retinendus, ut ne nimis omnia profun-
 damus, elatîque voluptate in aliquam turpitu-
 dinem delabamur. Suppeditant autem & cam-
 pus noster & studio venandi, honesta exempla
 ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quæ-
 sitionem semper in promptu habere, quantum
 natura hominis pecudibus reliquisque beluis an-
 tecedat. Illæ nihil sentiunt nisi voluptate,
 ad eamque feruntur omni impetu: hominis
 autem mens discendo alitur & cogitando, sem-
 per aliquid aut anquirat aut agit, videndique &
 audiendi delectatione ducitur. Quinetiam, si
 quis est paulo ad voluptates propensior, modò
 ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam
 homines non re, sed nomine); sed, si quis est
 paulo erectior, quamvis voluptate capiatur,
 occultat & dissimulat appetitum voluptatis,
 propter verecundiam; ex quo intelligitur, cor-
 poris voluptatem non satis esse dignam hominis

præstantiâ, eâmq̃ue contemni & rejici oportere : fin fit quisquam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendæ modum. Itaque victus cultûsque corporis ad valetudinem referantur, & ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam si considerare volumus, quæ fit in natura excellentia & dignitas, intelligemus quàm fit turpe diffluere luxuriâ, & delicatè ac molliter vivere ; quàmque honestum parcè, continenter, severè, sobriè.

Intelligendum est etiam, duabus quasi nos à natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo quòd omnes participes sumus rationis præstantiæque ejus, qua antecellimus bestiis ; à qua omne honestum decorûmque trahitur, & ex qua ratio inveniendi officii exquiritur : altera autem, quæ propriè singulis est tributa : ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere ; itémque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem) sic in animis existunt etiam majores varietates.

Erat in L. Craſſo & in L. Philippo multus lepos : major etiam, magisq̃ue de industria, in C. Cæfare, L. filio : at iisdem temporibus in

M. Scauro & in M. Druso adolescente singularis severitas : in C. Lælio multa hilaritas ; in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. De Græcis autem, dulcem & facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem *εἰρωνία* Græci nominaverunt, Socratem accepimus : contrâ, Pythagoram & Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem, ex Pœnorum ; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus ; facilè celare, tacere, dissimulare, insidiari, præcipere hostium consilia. In quo genere Græci Themistoclem & Pheræum Jafonem cæteris anteponunt : in primisque versutum & callidum factum Solonis, qui, quo & tutior vita ejus esset, & plus aliquanto reipublicæ prodesset, furere se simulavit.

Sunt his alii multùm dispares, simplices & aperti ; qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici : itémque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deferviant, dum, quod velint, consequantur ; ut Syllam & M. Crassum videbamus : quo in genere versutissimum & patientissimum Læcedæmonium Lyfandrum accepimus.

mus; contráque Callicratidam, qui præfectus classi proximus post Lyfandrum fuit. Itémque in sermonibus alium quemque, quamvis præpotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur: quod in Catulo, & in patre & in filio; idémque in Q. Mutio Mancía vidimus. Audivi ex majoribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contráque, patrem ejus, illum, qui T. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum; ob eámque rem ipsam magnum clarúmque fuisse. Innumera-biles aliæ dissimilitudines sunt naturæ morúmque, minimè tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo faciliùs decorum illud, quod quærimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus; eâ tamen conservatâ, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra naturæ regulâ metiamur: neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam sequi, quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit deco-

rum illud, ideo, quia nihil decet invitâ (ut aiunt) Minervâ, id est, adversante & repugnante naturâ.

Omnino si quidquam est decorum, nihil est profectò magis, quàm æquabilitas universæ vitæ, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam: ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam Græca verba inculcantes, jure optimo irrideamur; sic in actiones omnémque vitam nullam discrepantiam conferre debemus.

Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnunquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia cæteri, qui se in Africa Cæsari tradiderunt? Atqui cæteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quòd eorum vita lenior, & mores fuerant faciliores: Catoni autem cùm incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetuâ constantiâ roboravisset, semperque in proposito susceptoque consilio permanisset, moriendum potius, quàm tyranni vultus adspiciendus fuit. Quàm multa passus est Ulysses in illo errore

diuturno, cùm & mulieribus (si Circe & Calypso mulieres appellandæ sunt) inferviret, & in omni fermone omnibus affabilem & jucundum se esse vellet? domi verò etiam contumelias fervorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quàm illa perpeti maluisset.

Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quàm se aliena deceant: id enim maximè quemque decet, quod est cujusque suum maximè. Suum igitur quisque noscat ingenium, acrumque se & bonorum & vitiorum fuorum judicem præbeat; ne scenici plùs quàm nos videantur habere prudentiæ: illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt; qui voce freti sunt, Epigonos, Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytæmnestram; semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam; non sæpe Æsopus Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, quod non videbit sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus; sin aliquando necessitas nos ad ea detruferit, quæ nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit

cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decorè, at quàm minimùm indecorè facere possimus: nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, sequamur, quàm ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adjungitur, quam casus aliquis aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismet ipsis judicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur: ipsi autem quam personam gerere velimus, à nostra voluntate proficiscitur: itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere.

Quorum verò patres aut majores aliquâ gloriâ præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mutius Publii filius in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas à patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentiâ cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timotheus Cononis filius; qui, cùm belli laude

non inferior fuisset, quàm pater, ad eam laudem doctrinæ & ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omiſſa imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur: maximèque in eo plerùmque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus.

Hæc igitur omnia, cùm quærimus quid deceat, complecti animo & cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos & quales esse velimus, & in quo genere vitæ: quæ deliberatio est omnium difficilima: incunte enim adolescentia, cùm est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod maximè adamavit: itaque antè implicatur aliquo certo genere cursúque vivendi, quàm potuit, quid optimum esset, judicare. Nam quòd Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, cùm primùm pubesceret (quod tempus à natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est), exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multùmque dubitasse, cùm duas cerne-ret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis

fatu edito, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutâque impellimur. Plerumque autem parentum præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem morémque deducimur: alii multitudinis iudicio feruntur, quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maximè exoptant: nonnulli tamen, siue felicitate quadam, siue bonitate naturæ, siue parentum disciplinâ, rectam vitæ secuti sunt viam.

XXXIII. Illud autem maximè rarum genus est eorum, qui aut eccellente ingenii magnitudine, aut præclarâ eruditione atque doctrinâ, aut utraque re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitæ cursum sequi vellent: in qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum: nam, cùm in omnibus, quæ aguntur, ex eo modo, quo quisque natus est, (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus: tum in tota vita constituenda multò est ei rei cura major adhibenda, ut constare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare.

Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam: utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitæ; sed naturæ magis: multò enim & firmior est & constantior; ut fortuna nonnunquam, tanquam ipsa mortalis, cum immortalis naturâ pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus, consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maximè decet: nisi fortè se intellexerit errasse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adjuvabunt, faciliùs commodiùsque faciemus: sin minùs, sensim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, quæ minùs delectent & minùs probentur, magis decere censent sapientes sensim diffuere, quàm repentè præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur.

Sed quoniam paulo antè dictum est, imitandos esse majores; primùm illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda; deinde, si natura non feret, ut quædam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adopta-

vit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quàm ille fuerat sui. Si igitur non poterit five causas defenditare, five populum concionibus tenere, five bella gerere; illa tamen præstare debebit, quæ erunt in ipso potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam; quo minùs ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas à patribus traditur liberis, omnique patrimonio præstantior, gloria virtutis rerumque gestarum; cui dedecori esse, nefas & impium judicandum est.

XXXIV. Et quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliæque sunt juvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, majores natu vereri, exque his deligere optimos & probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur: ineuntis enim ætatis inscientia, senum constituenda & regenda prudentiâ est. Maximè autem hæc ætas à libidinibus arcenda est, exercendæque in labore, patientiæque & animi & corporis; ut eorum & in bellicis & in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam, cum relaxare animos, & dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam, me-

minerint verecundiæ: quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus majores natu interesse velint.

Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ videntur: danda verò opera, ut & amicos & juventutem, & maximè rempublicam consilio & prudentiâ quàm plurimùm adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quàm ne languori se desidiæque dedat. Luxuria verò, cùm omni ætati turpis, tum senectuti fœdissima est: sin autem libidinum etiam intemperantia accefferit, duplex malum est; quòd & ipsa senectus concipit dedecus, & facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratûs, intelligere, se gerere personam civitatis, deberèque ejus dignitatem & decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suæ commissa meminisse. Privatum autem oportet æquo & pari cum civibus jure vivere, neque summissum & abjectum, neque se efferentem: tum in republica ea velle, quæ tranquilla & honesta sint: talem enim & sen-

tire bonum civem, & dicere solemus. Peregrini autem & incolæ officium est, nihil præter suum negotium agere, nihil de alieno anquirere, minimèque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, cùm quæretur, quid deceat, & quid aptum sit personis, temporibus, ætatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quàm in omni re gerenda consilióque capiendo fervare constantiam.

XXXV. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis & dictis, in corporis denique motu & statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto: difficilius ad eloquendum, sed fatis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quósque vivamus. His quoque de rebus pauca dicantur.

Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quæ formam nostram reliquámque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu: quæ autem partes corporis, ad naturæ necessitatem datæ, ad spectum essent deformem habituræ atque turpem, eas contextit atque abdidit. Hanc natu-

ræ tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia: quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, remouent ab oculis, ipsique necessitati dant operam ut quàm occultissimè pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quòdque facere turpe non est, modò occultè; id dicere obscœnum est: itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscœnitas. Nec verò audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici pene Cynici, qui reprehendunt & irrident, quòd ea, quæ turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterari, re turpe est; sed dicitur non obscœnè: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscœnum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, & ab omni, quod abhorret ab oculorum auriùmque approbatione, fugiamus.

Status, incessus, sessio, accubatio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum.

Quibus in rebus duo maximè sunt fugienda; ne quid effeminatum aut molle, & ne quid durum aut rusticum sit. Nec verò histrionibus oratoribûsque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplinâ verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo: verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, adspiciantur non decorè. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum foceris generi non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, præsertim naturâ ipsâ magistrâ & duce.

XXXVI. Cùm autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem, muliebrem ducere debemus; dignitatem, virilem. Ergo & à forma removeatur omnis viro non dignus ornatu; & huic simile vitium in gestu motûque caveatur: nam & palæstrici motus sæpe sunt odiosiores, & histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione: & in utroque genere, quæ sunt recta & simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas coloris bonitate tuenda est; color exercitationibus corporis. Adhibenda est

præterea munditia, non odiosa neque exquisita nimis; tantùm quæ fugiat agrestem & inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitûs; in quo, sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est.

Cavendum est autem ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur, aut in festinationibus fuscipiamus nimias celeritates: quæ cùm fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multò etiam magis elaborandum est, ne animi motus à natura recedant; quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, & si attentos animos ad decori conservationem tenebimus. Motus autem animorum duplices sunt; alteri cogitationis, alteri appetitûs: cogitatio in vero exquirendo maximè versatur; appetitus impellit ad agendum: curandum est igitur, ut cogitatione ad res quàm optimas utamur; appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex; altera contentionis, altera sermonis; contentio disceptionibus tribuatur

judiciorum, concionum, senatûs; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur: persequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum sunt; nulla sermonis: quanquam haud scio an possint hæc quoque esse: sed discentium studiis inveniuntur magistri; huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turbâ referta omnia; quanquam, quæ verborum sententiarumque præcepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt.

Sed, cùm orationis indicem vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis; utrumque omnino à natura petendum est; verùm alterum exercitatio augebit, alterum imitatio pressè loquentium & leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti literarum; quanquam erant literati, sed & alii. Hi autem optimè uti linguâ Latinâ putabantur: sonus erat dulcis; literæ neque expressæ neque oppressæ, ne aut obscurum esset aut putidum; sine contentione vox, nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minùs faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale verò & facetiis Cæsar, Catuli patris frater, vi-

cit omnes; ut in ipso illo forenſi genere dicendi contentiones aliorum ſermone vinceret.

In omnibus igitur his elaborandum eſt, ſi in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic ſermo, in quo Socratici maximè excellunt, lenis minimèque pertinax; inſit in eo lepos: nec verò, tanquam in poſſeſſionem ſuam venerit, excludat alios; ſed cùm reliquis in rebus, tum in ſermone communi, viciffitudinem non iniquam putet: ac videat in primis, quibus de rebus loquatur; ſi feriis, ſeveritatem adhibeat; ſi jocofis, leporem. In primisque provideat, ne ſermo vitium aliquod indicet ineſſe in moribus; quod maximè tum ſolet evenire, cùm ſtudioſè de abſentibus detrahendi cauſâ, aut per ridiculum, aut ſeverè, maledicè, contumelioſèque dicitur.

Habentur autem plerumque ſermones aut de domeſticis negotiis, aut de republica, aut de artium ſtudiis atque doctrina. Danda igitur opera eſt, ut, etiam ſi aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio; ſed, utcunque aderunt: neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec ſimiliter delectamur. Animadvertendum eſt etiam, quatenus ſermo de-

lectationem habeat; &, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit definendi modus.

XXXVIII. Sed, quomodo in omni vita rectissimè præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic ejusmodi motibus fermo debet vacare, ne aut ira existat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat. Maximèque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, & vereri & diligere videamur. Objurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse & vocis contentione majore, & verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati; sed, ut ad urendum & secandum, sic & ad hoc genus castigandi rarò invitique veniemus: nec unquam nisi necessariò, si nulla reperietur alia medicina. Sed tamen ira procul absit, cum qua nihil rectè fieri, nihil consideratè potest.

Magna autem ex parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjunctâ, ut & severitas adhibeatur, & contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio, significandum est, ipsius causâ, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est

autem, etiam in illis contentionibus, quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere: quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt, neque iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est de se ipso prædicare, falsa præsertim, & cum irrisione audientium imitari militem gloriosum.

XXXIX. Et, quoniam omnia persequimur, (volumus quidem certè) dicendum est etiam, qualem hominis honorati & principis domum placeat esse, cujus finis est usus: ad quem accommodanda est ædificandi descriptio: & tamen adhibenda dignitatis commoditatique diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quòd præclaram ædificasset in Palatio, & plenam dignitatis domum; quæ cùm vulgò viferetur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit ædibus: itaque ille in suam domum consulatum primus attulit; hic summi & clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solùm retulit, sed ignominiam, etiam calamitatem. Ornanda

est enim dignitas domo, non ex domo dignitas tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et, ut in cæteris habenda ratio non sui solùm, sed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam & hospites multi recipiendi, & admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino sæpe fit, si est in ea solitudo; & maximè, si aliquando alio domino solita est frequentari: odiosum est enim, cùm à prætereuntibus dicitur;

O domus antiqua, heu quàm dispari dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere.

Cavendum autem est, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumptu & magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est: studiosè enim plerique, præsertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quàm multi villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certè est adhibendus modus, ad mediocritatèmq; revocandus: eadèmq; mediocritas ad omnem usum

cultúmque vitæ transferenda est. Sed hæc hætenus.

In omni autem actione fufcipiendâ tria funt tenenda: primùm, ut appetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia confervanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur quanta illa res fit, quam efficere velimus; ut néve major, néve minor cura & opera fufcipiatur, quàm caufa postulet: tertium est, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem speciem & dignitatem, moderanda fint; modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo antè diximus, nec progredi longiùs. Horum tamen trium præftantiffimum est appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum, & temporum opportunitate dicendum est. Hac autem fcientia continetur ea, quam Græci *εὐταξίαν* nominant; non hæc, quam interpretamur modestiam; quo in verbo modus ineft: fed illa est *εὐταξία*, in qua intelligitur ordinis confervatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus; fic definitur à Stoicis, ut modestia fit fcientia earum rerum, quæ agentur aut dicuntur, loco fuo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis & collocationis fore:

nam & ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis & accommodatis locis. Locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt; tempus autem actionis opportunum, Græcè *εὐναγία*, Latinè appellatur *occafio*: sic fit, ut modestia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia fit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.

Sed potest eadem esse prudentiæ definitio, de qua principio diximus: hoc autem loco de moderatione & temperantia, & harum similibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt: quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam & ad eorum approbationem quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.

Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se & convenientia. Turpe est enim valdéque vitiosum, in re severa convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cùm haberet collegam in prætura Sophoclem poetam, híque de communi officio convenissent, & casu formosus puer præteriret, dixissetque Sophocles, *O pue-*

rum pulchrum, Pericle! At enim prætorem, Sophocle, decet non solùm manus, sed etiam oculos abstinentes habere. Atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset: Tanta vis est & loci & temporis, ut, si quis, cùm causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur inscientiâ temporis.

Sed ea, quæ multùm ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facilè apparent, nec magnopere admonitionem & præcepta desiderant: quæ autem parva videntur esse delicta, neque à multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus aut in tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id à sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne fortè quid discrepet; vel multò etiam magis, quo major & melior actionum, quàm sonorum concentus est.

XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt, sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversorésque vitiorum, magna sæpe intelligemus ex parvis. Ex

oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione aut contractione, ex mœstitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex cæteris similibus facilè judicabimus, quid eorum aptè fiat, quid ab officio naturæque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare; ut, si quid dedeceat in aliis, vitemus ipsi: fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quàm in nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaque facillimè corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causâ, magistri.

Nec verò alienum est, ad ea eligenda, quæ dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, &, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eò fere deferri solet, quò à natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modò quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam qua de causâ quisque sentiat: ut enim pictores, & ii qui signa fabricantur, & verò etiam poetæ suum quisque opus à vulgo considerari vult; ut, si quid reprehensum sit à pluribus, id corrigatur; hique & secum, & cum aliis, quid in eo peccatum sit, ex-

quirunt ; sic aliorum iudicio permulta nobis & facienda & non facienda, & mutanda & corrigenda sunt.

Quæ verò more aguntur institutisque civilibus, de iis nihil est præciendum ; illa enim ipsa præcepta sunt : nec quenquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutivè sint, idem sibi arbitretur licere : magnis illi, & divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum verò ratio tota est ejicienda : est enim inimica verecundiæ, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum.

Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio affectos, observare & colere debemus ; tribuere etiam multum fœderi ; cedere iis, qui magistratum habebunt ; habere delectum civis & peregrini ; in ipsoque peregrino, privatimne an publicè venerit : ad summum, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem & confociationem colere, tueri, servare debemus.

XLII. Jam de artificiis & quæstibus, qui liberales habendi, qui fordidi sint, hæc fere accepimus. Primùm improbantur ii quæstus, qui in odia hominum incurrunt; ut portitorum, ut fœneratorum. Illiberales autem & fordidi quæstus mercenariorum, omniûmque, quorum operæ, non quorum artes emuntur: est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur à mercatoribus, quod statim vendant: nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur; nec verò quidquam est turpius vanitate. Opificesque omnes in fordida arte versantur: nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. Minimèque artes hæc probandæ, quæ ministræ sunt voluptatum; *cetarii, lanii, coqui, factores, piscatores*, ut ait Terentius: adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totûmque ludum talarium.

Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hæc sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, fordida putanda est: si magna & copiosa, multa undique apportans, multisque sine

vanitate impertiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si, fatiata quæstu, vel contenta potiùs, ut sæpe ex alto in portum, sic ex ipso portu se in agros possessionésque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agriculturâ melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius: de qua quoniam in Catone majore satis multa diximus, illinc assumes quæ ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed ab iis partibus, quæ sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio & comparatio; de duobus honestis utrum honestius; qui locus à Panætio est prætermisus. Nam, cùm omnis honestas manet à partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitalis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis; hæ in deligendo officio sæpe inter se comparentur, necesse est.

Placet igitur aptiora esse naturæ ea officia, quæ ex communitate, quàm ea, quæ ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest; quòd, si contigerit ea vita sapi-

enti, ut, in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quæ cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret & contempletur; tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat è vita. Princépsque omnium virtutum est illa sapientia, quam σοφίαν Græci vocant: prudentiam enim, quam Græci φρόνησιν, aliam quandam intelligimus, quæ est rerum expetendarum fugiendarúmque scientia: illa autem sapientia, quam *principem* dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia: in qua continetur deorum & hominum communitas & societas inter ipsos: ea si maxima est, (ut est certè) necesse est, quod à communitate ducatur officium, id esse maximum: etenim cognitio contemplatióque naturæ manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur: ea autem actio in hominum commodis tuendis maximè cernitur: pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo hæc cognitioni anteponenda est. Atque id optimus quisque re ipsa ostendit, & judicat: quis enim est tam cupidus in perspicienda cognoscendáque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantíque res cognitione dignissimas subitò sit allatum periculum discriménque patriæ, cui

subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiæ præponenda esse officia justitiæ, quæ pertinent ad hominum utilitatem, qua nihil homini esse debet antiquius.

XLIV. Atque illi, quorum studia vitæque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus & commodis non recefferunt: nam & erudierunt multos, quo meliores cives, utiliorisque rebus suis publicis essent; ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus (si modò aliquid attulimus), à doctoribus atque à doctrina instructi ad eam & ornati accessimus. Neque solùm vivi atque præsentis studiosos discendi erudiunt atque docent; sed hoc idem etiam post mortem monumentis literarum assequuntur: nec enim locus ullus prætermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicæ pertineret: ut otium suum ad nostrum ne-

gotium contulisse videantur. Ita illi ipsi, doctrinæ studiis & sapientiæ dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiâque potissimum conferunt. Ob eâmq; etiam causam eloqui copiosè, modò prudenter, melius est, quàm vel acutissimè sine eloquentia cogitare; quòd cogitatio in se ipsa vertitur; eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus.

Atque, ut apum examina non fingendorum favorum causâ congregantur; sed, cùm congregabilia naturâ sint, fingunt favos: sic homines, ac multò etiam magis, naturâ congregati, adhibent agendi cogitandique solertiam. Itaque, nisi ea virtus, quæ constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio & jejuna videatur. Itémque magnitudo animi, remota communitate conjunctionéque humana, feritas fit quædam & immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas.

Nec verum est, quod dicitur à quibusdam, propter necessitatem vitæ, quòd ea, quæ natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco istam esse cum homini-

bus communitatem & societatem: quòd si omnia nobis, quæ ad victum cultúmque pertinent, quasi virgulâ divinâ, ut aiunt, suppediarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione & scientia collocaret. Non est ita: nam & solitudinem fugeret, & socium studii quæreret; tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum & ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione & scientiâ continetur.

XLV. Illud forsitan quærendum sit, num hæc communitas, quæ maximè est apta naturæ, sit etiam moderationi modestiæque semper anteponenda. Non placet: sunt enim quædam ita fœda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandæ quidem patriæ causâ, sapiens facturus sit: ea Posidonius collegit permulta; sed ita tetra quædam, ita obscœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non suscipiet reipublicæ causâ: ne res quidem publica pro se suscipi volet. Sed hoc commodiùs se res habet, quòd non potest accidere tempus, ut interfit reipublicæ quidquam illorum facere sapientem.

Quare hoc quidem effectum fit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate: etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio; ita fit, ut agere consideratè plaris fit, quàm cogitare prudenter. Atque hæc quidem hætenus: patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quod cuique sit præponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid cuique præstet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus, secunda patriæ, tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur.

Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus à Panætio est, ut supra dixi, prætermisus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M A R C I T U L L I I
C I C E R O N I S
D E
O F F I C I I S
A D
M A R C U M F I L I U M
L I B E R S E C U N D U S .

I. **Q**UEMADMODUM officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ob omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera persequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, & ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias: in quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile; tum ex utilibus quid utilius, aut quid maximè utile: de quibus dicere aggrediar, si pauca priùs de instituto ac de judicio meo dixerò.

Quamquam enim libri nostri complures non modò ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiæ nomen sit invisum, mirenturque in ea tantum me operæ & temporis ponere. Ego autem, quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: cùm autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendæ reipublicæ summos viros amissem; nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem, nec rursus indignis homine docto voluptatibus.

Atque utinam respublica stetit quo cœperat statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quàm evertendarum cupidos incidisset! primùm enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quàm in scribendo, operæ poneremus; deinde ipsis scriptis non ea, quæ nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut sæpe fecimus. Cùm autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illæ scilicet literæ conticuerunt forenses & senatoriæ:

nihil agere autem cùm animus non posset, in his studiis ab initio versatus ætatis, existimavi honestissimè molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem: cui cùm multum adulescens, discendi causâ, temporis tribuissem, postea quàm honoribus inservire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi, tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorum & reipublicæ tempori: id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis hoc tamen boni affecti videmur, ut ea literis mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, & erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientiâ? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur; nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quàm studium sapientiæ. Sapientia autem est (ut à veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum & humanarum, causarumque, quibus hæ res continentur, scientia: cujus studium qui vituperat, haud sanè intelligo quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectatio quæritur animi requiesque

curarum; quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet & valeat ad bene beatèque vivendum? Sive ratio constantiæ virtutisque quæritur; aut hæc ars est, aut nulla omnino per quam eas assequamur: Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum fine arte nulla sit, hominum est parum consideratè loquentium, atque in maximis rebus errantium; si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, cum ab hoc discendi genere discefferis? Sed hæc, cum ad philosophiam cohortamur, accuratiùs disputari solent; quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbatu reipublicæ muneribus, ad hoc nos studium potissimum contuliffemus.

Occurritur autem nobis, & quidem à doctis & eruditis quærentibus, fatifne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen & aliis de rebus differere solemus, & hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia; non enim fumus ii, quorum vegetetur animus errore, nec habeat unquam quid sequatur: quæ enim esset ista mens,

vel quæ vita potiùs, non modò disputandi, sed etiam vivendi ratione sublatâ? Nos autem, ut cæteri alia certa, alia incerta esse dicunt; sic ab iis dissentientes alia probabilia, alia non probabilia esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia videantur, sequi; quæ contrâ, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ à sapientia diffidet plurimùm? Contra autem omnia disputatur à nostris, quòd hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ex utraque parte causerum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in Academicis nostris fatis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quanquam in antiquissima nobilissimâque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista præclara pepererunt; tamen hæc nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

III. Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duæ ad decus honestatémque pertinent; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quæ dixi, pugnare inter se viderentur; honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc

H

autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur; in quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eò deducta est, ut, honestatem ab utilitate fecernens, & constitueret honestum esse aliquid, quod utile non esset, & utile, quod non honestum; quâ nulla perniciēs major hominum vitæ potuit afferri.

Summâ quidem auctoritate philosophi severè fanè, atque honestè, hæc tria genera confusa, cogitatione distinguunt: quidquid enim justum sit, id etiam utile esse censent: itémque quod honestum, idem justum: ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, hi sæpe, versutos homines & callidos admirantes, malitiam, sapientiam judicant; quorum error eripiendus est, opinióque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis justisque factis, non fraude & malitiâ se intelligant ea, quæ velint, consequi posse.

Quæ ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea quæ gignuntur è terra, ut alia ejusdem generis: partim animalia, quæ habent suos impetus, & rerum appetitus. Eor-

um autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia : expertes rationis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam ; ratione autem utentium duo genera ponuntur : unum, deorum : alterum, hominum : deos placatos pietas efficiet & sanctitas : proximè autem & secundùm deos, homines hominibus maximè utiles esse possunt. Earumque item rerum, quæ noceant & obsint, eadem divisio est : sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimum, vel prodesse arbitrantur : ea enim ipsa, quæ inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quæ nec haberemus, nisi manus & ars accessissent ; nec his sine hominum administratione uteremur : neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio & conservatio sine hominum operâ ulla esse potuisset.

Jam verò & earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, & earum, quibus egere-
mus, invecio, certè nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides è terra exciderentur ad usum

nostrum necessarii, nec ferrum, æs, aurum, argentum effoderentur penitus abdita sine hominum labore & manu.

IV. Tecta verò, quibus & frigorum vis pelleretur, & calorum molestiæ sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terræ motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos; quæ unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quæque utilitates ex rebus iis, quæ sunt inanimæ, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuverent; percipi posset? nam & qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum habere possemus, homines certè fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere, possemus: ab eisdemque

& eæ, quæ nocent, interficiuntur; & quæ usui possunt esse, capiuntur.

Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? quis enim ægris subveniret, quæ esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multæ nobis artes ministrarent? quibus rebus exculta hominum vita tantum distat à victu & cultu bestiarum. Urbes verò sine hominum cœtu non potuissent nec ædificari, nec frequentari: ex quo leges morésque constituti: tum juris æqua descriptio, certaque vivendi disciplina. Quas res & mansuetudo animorum consecuta & verecundia est; effectumque, ut esset vita munitor; atque ut dando & accipiendo, mutandisque facultatibus & commodis nulla re egere-mus.

V. Longiores hoc loco sumus, quàm necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus verbis à Panætio commemorantur; neminem, neque ducem belli, nec principem domi, magnas res & salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine ad-jumentis hominum tantas res efficere potuisse:

utitur in re non dubia testibus non necessariis.

Atque ut magnas utilitates adipiscimur con-
spiratione hominum atque consensu; sic nulla
tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab
homine nascatur. Est Dicæarchi liber de in-
teritu hominum, Peripatetici magni & copiosi:
qui, collectis cæteris causis, eluvionis, pesti-
lentiæ, vastitatis, beluarum etiam repentinæ
multitudinis, quarum impetu docet quædam
hominum genera esse consumpta; deinde com-
parat, quanto plures deleti sint homines homi-
num impetu, id est, bellis aut seditionibus,
quàm omni reliqua calamitate.

Cùm igitur hic locus nihil habeat dubitationis,
quin homines plurimùm hominibus & profint &
obsint; proprium hoc statuo esse virtutis, con-
ciliare animos hominum, & ad usus suos ad-
jungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæ-
que in usu & tractatione beluarum fiunt utiliter
ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur ope-
rosi: hominum autem studia, ad amplifica-
tionem nostrarum rerum prompta ac parata,
virorum præstantium sapientia & virtute exci-
tantur.

Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur: quarum una est in perspicendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quæque gignantur, quæ cujusque rei causa sit: alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Græci πάθη nominant: appetitionesque, quas illi ὀρμῆς, obedientes efficere rationi: tertium, iis, quibuscum congregamur, uti moderatè & scienter, quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta cumulatæque habeamus; per eos denique, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus: ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantæque pœna afficiamus, quantam æquitas humanitasque patitur.

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus, neque ita multò post: sed pauca antè dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? nam &, cùm prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos: &, cùm reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna cæteros casus rariores habet: primum ab ina-

nimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde à bestiis ictus, morsus, impetus: hæc ergo, ut dixi, rariora. At verò interitus exercituum, ut proximè trium, sæpe multorum: clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque, ob eas, bene meritorum sæpe civium expulsiões, calamitates, fugæ: rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ, quanquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus & studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus: quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortassis etiam brevior videbitur.

Quæcunque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum; aut benevolentiae gratiâ faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt; aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortunâ quàm amplissimâ putant: aut cui fidem habent, & bene rebus suis consulere arbitrantur: aut cuius opes metuunt; aut contrâ, à quibus aliquid expectant, ut cum reges popula-

réfve homines largitiones aliquas proponunt; aut postremò, pretio ac mercede ducuntur; quæ fordidissima est illa quidem ratio & inquinatissima, & iis, qui eâ tenentur, & illis, qui ad eam confugere conantur: malè enim se res habet, cùm, quod virtute effici debet, id tentatur pecuniâ. Sed, quoniam nonnunquam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit utendum eo dicemus, si priùs iis de rebus, quæ virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius & potestati, pluribus de causis: ducuntur enim aut benevolentîâ, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantiâ, aut spe sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissionibûsque capti, aut postremò, ut sæpe in nostra republica videmus, mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quàm diligere, nec alienius, quàm timeri. Præclare enim Ennius: *Quem metuunt, oderunt; quem quisque odit, periisse expetit.* Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec verò hujus tyranni solùm, quem armis oppressa pertu-

lit civitas, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem: sed reliquorum similes exitus tyrannorum; quorum haud fere quisquam interitum similem effugit: malus enim custos diuturnitatis metus; contráque, benevolentia fidelis est vel ad perpetuitatem.

Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, fit sanè adhibenda sævitia: ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui verò in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest dementius: quamvis enim demersæ sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas; emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis: acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quàm retentæ. Quod igitur latissimè patet, neque ad incolumitatem solùm, sed etiam ad opes & potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur; ita facillimè, quæ volumus, & privatis in rebus & in republica consequemur. Etenim, qui se metui volent, à quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est.

Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angì solitum?

qui, cultros metuens tonforios, candente carbone sibi adurebat capillum? quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixisse arbitramur? qui (ut scriptum legimus), cùm uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, & eum quidem (ut scriptum est) compunctum notis Threiciis, districto gladio iubebat anteire: præmittebátque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, & ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirere. O miserum, qui fideliorē & barbarum & stigmatiam putaret, quàm conjugem! nec eum fefellit opinio: ab ea enim est ipse propter pellicatûs suspicionem interfectus.

Nec verò ulla vis imperii tanta est, quæ premente metu possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cujus est præter cæteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modò dixi, Alexander: non à paucis, ut hic noster; sed in quem universa Agrigentinarum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios injustè imperantes nonne repente omnes fere focii deseruerunt, spectato-

résque se otiosos præbuerunt Leuêtricæ calamitatis?

VIII. Externa libentiùs in tali re, quàm domestica recorder. Veruntamen, quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro fociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarij; regum, populorum, nationum portus erat & refugium senatus; nostri autem magistratus imperatorésque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si focios æquitate & fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terræ veriùs, quàm imperium, poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem & disciplinam jam antea minuebamur, post verò Syllæ victoriam penitus amisimus; desitum est enim videri quidquam in focios iniquum, cùm extitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria: est enim ausus dicere, hastâ positâ, cùm bona in foro venderet & bonorum virorum, & locupletium, & certè civium, prædam suam se vendere.

Secutus est, qui in causa impia, victoria etiam fœdiore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionés-

que uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, vexatis & perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus; & ex ea urbe triumphari, sine qua nunquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumphârunt. Multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur: nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, nunquam ad unum tanta pervenisset licentia; à quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas.

Nec verò unquam bellorum civilium semen & causa deerit, dum homines perditam hastam illam cruentam & meminerint & sperabunt, quam P. Sylla cùm vibrâisset, dictatore propinquo suo, idem sexto & tricesimo anno pòst à sceleratiore hasta non recessit: alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis, nunquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modò stant & manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes: rem verò publicam penitus amisimus: atque in has clades incidimus (redeundum est

enim ad propositum) dum metui quàm cari esse & diligere maluimus. Quæ si populo Romano injustè imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod cùm perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam; metûs, imbecillam: sequitur, ut differamus, quibus rebus possimus facillimè eam, quam volumus, adipisci cum honore & fide caritatem.

Sed eâ non pariter omnes egemus: nam ad cuiusque vitam instituendam accommodandum est, à multisne opus sit, an satis à paucis diligere. Certum igitur hoc sit, idque & primum & maximè necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, & nostra mirantium: hæc enim est una res prorsus, ut non multùm differat inter summos & mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. Honore, & gloriâ, & benevolentia civium fortasse non æquè omnes egent; sed tamen, si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum cùm ad cætera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Lælius. Nunc dicamus de gloria; quanquam ea quoque de re duo sunt nos-

tri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum. Summa igitur & perfecta gloria constat ex tribus his, si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore nos dignos putat. Hæc autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur à singulis, eisdem fere à multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in univerforum animos tanquam influere possimus.

Ac primum de illis tribus, quæ antè dixi, benevolentiae præcepta videamus: quæ quidem beneficiis capitur maximè: secundo autem loco beneficâ voluntate benevolentia movetur, etiam si res fortè non suppetit: vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsâ famâ & opinione liberalitatis, beneficentiæ, justitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem: etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium naturâ & specie sua commovet, maximèque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, à natura ipsa di-

ligere cogimur. Atque hæ quidem causæ diligendi gravissimæ: possunt enim præterea nonnullæ esse leviores.

Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum justitia prudentiam: nam & iis fidem habemus, quos plus intelligere, quàm nos, arbitramur, quósque & futura prospicere credimus, & cùm res agatur, in discriminè ventum sit, expedire rem, & consilium ex tempore capere posse: hanc enim utilem homines existimant, veràmque prudentiam: justis autem & fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio: itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissimè committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet: quippe cùm ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine justitia nihil valeat ad faciendam fidem: quo enim quis versutior & callidior est, hoc invisior & suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ justitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium: justitia sine prudentia multùm poterit; sine justitia nihil valebit prudentia.

X. Sed ne quis sit admiratus, cur, cùm inter omnes philosophos constet, à meque ipso sæpe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes; nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse: alia est illa, cùm veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, cùm ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus: popularibus enim verbis est agendum & usitatis, cùm loquamur de opinione populari; idque eodem modo fecit Panætius. Sed ad propositum revertamur.

Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab iis digni judicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quæ magna & præter opinionem suam animadverterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam & singulares virtutes perspicere: despiciunt autem eos & contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum pu-

tant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus malè existimant: nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, & ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his malè existimant. Quamobrem (ut antè dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi nec alteri, ut dicitur: in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est.

Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire cæteros virtute putantur, & cùm omni carere dedecore, tum verò iis vitiis, quibus alii non facilè possunt obfistere. Nam & voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi à virtute detorquent: & dolorum cùm admoventur faces, præter modum plerique exterrantur: vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissimè permovent: quæ qui in utramque partem excelsò animo magnóque despiciunt, cùmque aliqua his ampla & honesta res objecta est, totos ad se convertit & rapit; tum quis non admiretur splendorem pulchritudinémque virtutis?

XI. Ergo & hæc animi despicientia admirabilitatem magnam facit; & maximè justitia (ex qua una virtute boni viri appellantur) mi-

rifica quædam res multitudini videtur: nec injuriâ: nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet; aut qui ea, quæ sunt his contraria, æquitati anteponit. Maximéque admirantur eum, qui pecuniâ non movetur; quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit; & benevolentiam, quòd prodesse vult plurimis; &, ob eandem causam, fidem; & admirationem, quòd eas res spernit & negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac meâ quidem sententiâ omnis ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat; in primisque, ut habeas quibuscum possis familiares conferre sermones; quod est difficile, nisi speciem præ te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio justitiæ necessaria est: eoque etiam magis, quòd, si eam non habebunt, injusti habebuntur, & nullis præfidiis septi multis afficientur injuriis.

Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, justitia ad rem gerendam necessaria

est: cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio & scelere pascuntur, possint sine ulla particula justitiæ vivere: nam, qui eorum cui-piam, qui unâ latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispartiat, aut occiditur à fociis, aut relinquitur. Quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent: itaque propter æquabilem prædæ partitionem & Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; & multò majores Viriatus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cefferunt: quem C. Lælius, is, qui sapiens usurpatur, prætor fregit & comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges & judicia, in constituta republica fore putamus?

XII. Mihi quidem non apud Medos solùm, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causâ videntur olim benè morati reges constituti. Nam, cum premere-

tur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute præstantem, qui, cùm prohiberet injuriâ tenuiores, æquitate constituendâ summos cum infimis pari jure retinebat. Eadémque constituendarum legum fuit causa, quæ regum: jus enim semper quæsitum est æquabile; neque enim aliter esset jus: id si ab uno justo & bono viro consequerentur, eo erant contenti: cùm id minùs contingeret, leges sunt inventæ, quæ cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto verò, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda, & retinenda justitia est; tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset: tum propter amplificationem honoris & gloriæ. Sed, ut pecuniæ non quærendæ solùm ratio est, sed etiam collocandæ, quæ perpetuos sumptus suppeditet, nec solùm necessarios, sed etiam liberales; sic gloria & quærenda & collocanda ratione est.

Quanquam præclarè Socrates hanc viam ad gloriam proximam & quasi compendiarium dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quòd si qui simulatione & inani ostentatione, & ficto non modò sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi possent, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tanquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem; sed, brevitatis causâ, familiâ contenti erimus unâ: Tib. enim Gracchus, P. filius, tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii, nec vivi probantur bonis, & mortui numerum obtinent jure cæcorum.

XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam velit, justitiæ fungatur officiis. Ea quæ essent, dictum est libro superiore. Sed, ut facillimè, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus; tamen quædam præcepta danda sunt: Nam, si quis ab ineunte ætate habet causam celebritatis & nominis, aut à patre acceptam (quod tibi, mi Cicero, arbitror conti-

gisse), aut aliquo casu atque fortunâ; in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, anquiritur; &, tanquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse nec factum. Quorum autem prima ætas, propter humilitatem & obscuritatem, in hominum ignoratione versatur; hi, simul ac juvenes esse cœperunt, magna spectare, & ad ea rectis studiis debent contendere; quod eò firmiore animo facient, quia non modò non invidetur illi ætati, verùm etiam favetur.

Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest, in qua multi apud majores nostros extiterunt; semper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum: quo tamen in bello, cùm te Pompeius alæ alteri præfecisset, magnam laudem à summo viro & ab exercitu consequere, equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit: mihi autem hæc oratio suscepta non de te est, sed de genere toto: quam obrem ad ea, quæ restant, pergamus.

Ut igitur in reliquis rebus multò majora sunt opera animi, quàm corporis; sic hæ res, quas persequimur ingenio ac ratione, graviores sunt, quàm illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur à modestia, tum pietate in parentes, tum in suos benevolentia. Facillimè autem & in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros & sapientes viros, bene consulentes reipublicæ, contulerunt; quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerunt ad imitandum.

P. Rutilii adolescentiam, ad opinionem & innocentiam & juris scientiam, P. Mucii commendavit domus: nam L. quidem Crassus, cùm esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili & gloriosa: &, qua ætate qui exercentur, laude affici solent (ut de Demosthene accepimus); ea ætate L. Crassus ostendit, id se in foro optimè jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed, cùm duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo fit, in altera contentio; non est id quidem dubium, quin contentio

orationis majorem vim habeat ad gloriam: ea est enim, quam eloquentiam dicimus: sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Extant epistolæ & Philippi ad Alexandrum, & Antipatri ad Cassandrum, & Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus), quibus præcipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blandè appellando deliniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea sæpe universam excitat: magna est enim admiratio copiosè sapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam & sapere plus quam cæteros arbitrantur: si verò inest in oratione mixta modestiæ gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente.

Sed, cùm sint plurima causarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes, & apud iudices & apud senatum, dicendo laudem affecuti sint; maxima est admiratio in judiciis: quorum ratio duplex est: nam ex accusatione & defensione constat; quarum etsi laudabilior est defensio,

tamen etiam accusatio probata per sæpe est. Dixi paulo antè de Craffo. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cùm seditiosum & inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. Sed hoc quidem non est sæpe faciendum; nec unquam nisi aut reipublicæ causâ, ut ii, quos antè dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis: pro Sardis, Julius. In accusando etiam Manio Aquilio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non sæpe certè: sin erit, cui faciendum sit sæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci sæpius, non est reprehendendum. Modus tamen adfit: duri enim hominis, vel potiùs vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id cùm periculofum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere ut accusator nominetur: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit.

Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum est, ne quem unquam innocentem iudicio capitis arceffas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest: nam quid est tam in-

humanum, quàm eloquentiam, à natura ad salutem hominum & ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciémque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, modò ne nefarium impiúmque, defendere: vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Judicis est, semper in causis verum sequi; patroni, nonnunquam verisimile, etiam si minùs sit verum, defendere: quod scribere, præsertim cùm de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panætio. Maximè autem & gloria paritur & gratia defensionibus; eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos & sæpe aliàs, & adolescentes contra L. Syllæ dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus; quæ, ut scis, extat oratio.

XV. Sed expositis adolescentium officiis, quæ valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum est: cujus est ratio duplex; nam aut operâ benignè fit indigentibus, aut pecuniâ: facilior est hæc posterior, locupleti præsertim; sed illa lautior

ac splendidior, & viro forti claróque dignior: quanquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitióque, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit: ita benignitate benignitas tollitur; qua quo in plures usus sis, eo minùs in multos uti possis.

At qui operâ, id est, virtute & industriâ, benefici & liberales erunt; primùm quo pluribus profuerint, eo plures ad benignè faciendum adjutores habebunt; deinde consuetudine beneficentiæ paratiores erunt & tanquam exercitiores, ad bene de multis promerendum. Præclarè epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat quòd largitione benevolentiam Macedonum confectetur: *Quæ te, malum!* inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecuniâ corrupis-* ses? *An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum & præbitorem sperent fore?* Bene *ministrum & præbitorem*, quia sordidum regi: meliùs etiam, quòd largitionem *corruptelam* esse dixit; fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior. Hoc ille filio; sed præceptum putemus omni-

bus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quæ constat ex opera & industria, & honestior fit, & latiùs pateat, & possit prodesse pluribus.

Nonnunquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est; & sæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum: sed diligenter atque moderatè: multi enim patrimonia effuderunt inconsultè largiendo: quid autem est stultius, quàm, quod libenter facias, curare ut id diutiùs facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinæ; cùm enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur; ita cùm benevolentix comparandæ causâ benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita referenda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod à nostris hominibus sæpissime usurpatum jam in proverbii consuetudinem venit, *largitionem fundum non habere*: etenim

quis potest modus esse, cum & idem qui consue-
runt, & idem illud alii desiderent?

XVI. Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales: Prodigii, qui epulis & viscerationibus, & gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi: liberales autem, qui suis facultatibus aut captos à prædonibus redimunt, aut æs alienum fuscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur in re vel quærenda vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit; in quo multa præclarè, illud absurdè: est enim multus in laudanda magnificentia & apparatione popularium munerum, taliumque sumptuum facultatem, fructum divitiarum putat: mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca posui, multò etiam major videtur & certior. Quantò Aristoteles graviùs & veriùs nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deliniendam. At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquæ sextarium minâ cogereantur, hoc primò incredibile

nobis videri, omnésque mirari; sed, cùm attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis infinitisque sumptibus nihil nos magnopere mirari; cùm præsertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus: eaque à levissimo quoque; in quo tamen ipso unà cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, & mulierculis, & fervis, & fervorum simillimis liberis, esse grata: gravi verò homini, & ea, quæ fiunt, judicio certo ponderanti, probari posse nullo modo.

Quanquam intelligo, in nostra civitate inveterasse jam à bonis temporibus, ut splendor ædilitatum ab optimis viris postuletur: itaque & P. Crassus, cùm cognomine dives tum copiis, functus est ædilitio maximo munere: & paulo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, magnificentissimâ ædilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus: omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores: hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima verò nostri Pom-

peii munera secundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides.

XVII. Vitanda tamen est suspicio avaritiæ. Mamercio homini divitissimo, prætermisio ædilitatis consulatûs repulsam attulit. Quare & si postulatur à populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modò pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: & siquando aliqua res major, atque utilior, populari largitione acquiritur; ut Orestis nuper prandia in semitis decumæ nomine magno honori fuerunt. Ne Marco quidem Seio vitio datum est, quòd in caritate asse modicum populo dedit: magnâ enim se & inveteratâ invidiâ, nec turpi jacturâ, quando erat ædilis, nec maximâ liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quòd gladiatoribus emptis reipublicæ causâ, quæ salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furorésque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile.

In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. filius, magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quæ haberentur amplissima. Dicebat idem C.

Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari: nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modò nominavi, sane exiguus sumptus ædilitatis fuit.

Atque etiam illæ impensæ meliores sunt, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniæque quæ ad usum reipublicæ pertinent: quanquam quod præsens tanquam in manum datur, jucundius est; tamen hæc in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa, verecundiùs reprehendo propter Pompeium: sed doctissimi non probant; ut & hic ipse Panætius, quem multùm in his libris secutus sum, non interpretatus; & Phalereus Demetrius, qui Periclem principem Græciæ vituperat, quòd tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris, quos de republica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria; & tum ipsa & ad facultates accommodanda, & mediocritate moderanda est.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod à liberalitate profiscitur, non uno

modo in disparibus causis affecti esse debemus.

Alia causa est ejus, qui calamitate premitur; & ejus, qui res meliores quærit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debet in calamitosos, nisi fortè erunt digni calamitate: in iis tamen, qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiore gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus; sed in diligendis idoneis judicium & diligentiam adhibere: nam præclare Ennius;

Benefacta malè locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum est bono viro & grato, in eo, cùm ex ipso fructus est, tum etiam ex cæteris: temeritate enim remota, gratissima est liberalitas; eoque eam studiosiùs plerique laudant, quòd summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut hos beneficiis quàm plurimis afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratum esse non liceat: omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri; eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant.

Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis est, redimi è servitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem vulgò solitum fieri ab ordine nostro, in oratione Craffi scriptum copiosè videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longè antepono: hæc est gravium hominum atque magnorum; illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium.

Conveniet autem, cùm in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum; in omni re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus & confinibus, æquum & facilem; multa multis de jure suo cedentem; à litibus verò, quantum liceat, & nescio an paulo plus etiam, quàm liceat, abhorrentem: est enim non modò liberale, paulum nonnunquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi finere, flagitiosum est; sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque absit suspicio: posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimium is est pecuniæ fructus maximus. Rectè etiam à Theophrasto est laudata hospitalitas: est enim, ut mihi quidem videtur, valde deco-

rum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicæ est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere: est autem etiam vehementer utile iis, qui honestè posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus & gratia. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitem fuisse: ita enim instituisse, & villicis imperavisse, ut omnia præberentur, quicumque Laciades in villam suam divertisset.

XIX. Quæ autem operâ, non largitione beneficia dantur, hæc tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur: nam in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiæ genere prodesse quàm plurimis, vehementer & ad opes augendas pertinet & ad gratiam. Itaque cùm multa præclara majorum, tum quòd optimè constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio: quam quidem, ante hanc confusionem temporum, in possessione sua principes retinuerunt; nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiæ splendor deletus est: idque eò indignius, quòd eo tempore hoc con-

tigit, cùm is efflet, qui omnes superiores, quibus honore par efflet, scientiâ facilè vicisset. Hæc igitur opera grata multis, & ad beneficiis obstringendos homines accommodata.

Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, & gratior, & ornatior. Quid enim eloquentiâ præstabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratiâ? Huic quoque ergo à majoribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diferti igitur hominis, & facilè laborantis, quòdque in patriis est moribus, multorum causas & non gravatè & gratuitò defendentis, beneficia & patrocina latè patent.

Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem, ni vereretur, ne de meipso aliquid videretur queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quàm in paucis spes, quantum in paucioribus facultas, quàm in multis sit audacia. Cùm autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse aut diferti; licet tamen operâ prodesse multis, beneficia petentem, commendantem iudicibus & magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem:

quod quì faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissimèque eorum manat industria.

Jam illud non sunt admonendi (est enim in promptu), ut animum advertant, cùm juvare alios velint, ne quos offendant: sæpe enim aut eos lædunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit: si imprudentes, negligentiae est; si scientes, temeritatis. Utendum etiam excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacunque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris; cæterisque operis & officiis erit, quod violatum est, compensandum.

XX. Sed, cùm in hominibus juvandis aut mores spectari aut fortuna soleat, dictu quidem est proclive, itaque vulgò loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis & optimi viri causæ non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati & potentis? à quo enim expeditior & celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quæ natura rerum sit: nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certè

potest. Commodè autem, quicumque dixit, *Pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem & qui retulerit, habere; & qui habeat, retulisse*: At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt: quinetiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint; atque etiam à se aut postulari aut expectari aliquid suspicantur: patrocínio verò se usos, & clientes appellari, mortis instar putant. At verò ille tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet; non modò illi, qui est meritis, sed etiam illis, à quibus expectat (eget enim multis), gratum se videri studet: neque verò verbis auget suum munus, si quo fortè fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quòd, si opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut fortè in liberis ejus, manet gratia: sin autem inopem, probum tamen & modestum; omnes non improbi humiles, quæ magna in populo multitudo est, præsidium sibi paratum vident. Quamobrem meliùs apud bonos, quàm apud fortunatos, beneficium collocari puto.

Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus: sed, si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus, qui cùm confuleretur, utrùm bono viro pauperi, an minùs probato diviti filiam collocaret; *Ego verò*, inquit, *malo virum, qui pecuniâ egeat, quàm pecuniam, quæ viro*. Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum: quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac juvare; utentior sanè sit, honestior verò quomodo? Quòd si etiam bonus erit vir, ne impediunt divitiæ, quo minùs juvetur, modò ne adjuvent; sitque omne iudicium, non quàm locuples, sed qualis quisque sit.

Extremum autem præceptum in beneficiis operâque dandâ est; ne quid contra æquitatem contendas, ne quid per injuriam: fundamentum enim perpetuæ commendationis & famæ est justitiâ, sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quæ ad singulos spectant; deinceps de iis, quæ ad universos, quæque ad rempublicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut

ad universos cives pertineant; partim singulos ut attingant; quæ sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minùs, ut etiam singulis consulatur: sed ita, ut ea res aut proficit, aut certè ne obsit reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium; modica M. Octavii, & reipublicæ tolerabilis, & plebi necessaria: ergo & civibus & reipublicæ salutaris.

In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publicè diminutio fiat: perniciosè enim Philippus in tribu natu, cùm legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facillè passus est, & in eo vehementer se moderatum præbuit; sed cùm in agendo multa populariter, tum illud malè, *Non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, & ad æquationem bonorum pertinens; qua peste quæ potest esse major? Hanc enim ob causam maximè, ut sua tenerent, reipublicæ civitatésque constitutæ sunt: nam, etsi duce naturâ congregabantur homines, tamen spe custodiæ rerum suarum, urbium præsidia quærebant.

Danda etiam opera est, ne, quod apud majores nostros sæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem assiduitatēque bellorum, tributum sit conferendum: idque ne eveniat, multò antè erit providendum. Sin qua necessitas hujus muneris alicui reipublicæ obvenerit (malo enim quàm nostræ ominari; neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo), danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum.

Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quæ sunt necessariae; quarum qualis comparatio fieri soleat & debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit.

Caput autem est in omni procuratione negotii & muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam minima suspicio. Utinam, inquit C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reservasset, & tum essem natus, si quando Romani dona accipere cœpissent! non essem passus diutiùs eos imperare. Næ illi multa secula expectanda fuerunt: modò enim hoc malum in hanc rempublicam invasit: itaque facile patior tunc potius Pontium fuisse, siqui-

dem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum & decem anni sunt, cùm de pecuniis repetundis à L. Pisone lata est lex, nulla antea cùm fuisset: at verò postea tot leges, & proximæ quæque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum; tanta, sublatis legibus & judiciis, expilatio direptiôque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quòd fuerit abstinens. Quidni laudet? sed in illo alia majora: laus enim abstinentiæ non hominis est solùm, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gazâ, quæ fuit maxima, potitus est Paulus: tantùm in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum: at hic nihil in domum suam præter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine eversâ. Quid? qui ejus collega in censura fuit, L. Mummius, nunquid copiosior, cùm copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quàm domum suam, maluit: quanquam, Italiâ ornatâ, domus ipsa mihi videtur ornatior.

Nullum igitur vitium tetrius (ut eò, unde digressa est, referat se oratio), quàm avaritia; præsertim in principibus rempublicam gubernantibus: habere enim quæstui rempublicam non modò turpe est, sed sceleratum etiam & nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculum edidit, Spartam nulla re alia, nisi avaritia perituram, id videtur non solùm Lacedæmoniis, sed & omnibus opulenti populi prædixisse. Nulla autem re conciliare faciliùs benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicæ præfunt, quàm abstinentiâ & continentiâ.

Qui verò se populares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur; aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ: concordiam primùm, quæ esse non potest, cùm aliis adiunguntur, aliis condonantur pecuniæ: deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum cuique non licet: id enim est proprium (ut suprâ dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera, & non sollicita suæ rei cuiusque custodia.

Atque in hac pernicië reipublicæ ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam: nam, cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse, & maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At verò ille, qui accipit injuriam, & meminit, & præ se fert dolorem suum. Nec, si plures sunt ii, quibus improbè datum est, quàm illi, quibus injustè ademptum est, idcirco plus etiam valent: non enim numero hæc judicantur, sed pondere. Quam autem habet æquitatem, ut agrum multis annis aut etiam seculis antè possessum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit, amittat?

XXIII. Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii Lyfandrum Ephorum expulerunt: Agin regem, quod nunquam antea apud eos acciderat, necaverunt; ex eoque tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut & tyranni existerent, & optimates exterminarentur, & præclarissimè constituta respublica dilaberetur: nec verò solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ à Lacedæmoniis profectæ manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Tib. Gracchi sum-

mi viri filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt ?

At verò Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cùm ejus civitas quinquaginta annos à tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus : cùmque tyrannum Nicoclem improvisò oppressisset, sexcentos exules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, rémque publicam adventu suo liberavit. Sed cùm magnam animadvertet in bonis & possessionibus difficultatem, quòd & eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitratur ; & quinquaginta annorum possessiones movere non nimis æquum putabat, propterea quòd tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine injuria ; judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cùm igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecuniâ, Alexandriam se proficisci velle dixit, rémque integram ad reditum suum jussit esse : isque celeriter ad Ptolemæum suum hospitem venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam : cui cùm exposuisset, patriam se liberare velle, cau-

sâmque docuisset, à rege opulento vir summus facilè impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur: quàm cùm Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit, & eorum, qui aliena tenebant, & eorum, qui sua amiserant: perfecitque, aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallerent, possessionibus cederent; aliis, ut commodiùs putarent numerari sibi quod tanti esset, quàm suum recuperare: ita perfectum est, ut omnes concordia constitutâ sine querela discederent.

O virum magnum, dignumque qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus; non, ut bis jam vidimus, hastam in foro ponere & bona civium voci subicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit sapientis & præstantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio & sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eadem continere. Habitant gratis in alieno: quid ita? ut, cùm ego emerim, ædificârim, tuear, impendam, tu, me invito, fruire meo? quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ verò novæ

quid habent argumenti, nisi ut emas meâ pecuniâ fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem ne sit æs alienum, quod reipublicæ noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest: non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum: nec enim ulla res vehementiùs rempublicam continet, quàm fides; quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Nunquam vehementiùs actum est, quàm me consule, ne solveretur: armis & castris tentata res est ab omni genere hominum & ordine; quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur: nunquam nec majus æs alienum fuit, nec meliùs nec faciliùs dissolutum est; fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At verò hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitârat, ea perfecit, cùm ejus jam nihil interesset: tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset.

Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis datur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisq; operam dabunt,

ut juris & judiciorum æquitate suum quisque teneat; & neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obfit invidia: præterea quibuscunque rebus vel belli, vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum sunt: hæc apud majores nostros factitata: hæc genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicæ magnam ipsi adipiscuntur & gratiam & gloriam.

In his autem utilitatum præceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo præterita censet esse à Panætio, valetudinis curationem, & pecuniæ: quas res à summo philosopho præteritas arbitror, quòd essent faciles; sunt certè utiles. Sed valetudo sustentatur notitiâ sui corporis; & observatione, quæ res aut prodesse soleant aut obesse; & continentiam in victu omni atque cultu, corporis tuendi causâ; & prætermittendis voluptatibus; postremò arte eorum, quorum ad scientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quæri debet iis rebus, à quibus abest turpitudine; conservari autem diligentiam & parsimoniam; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissimè Xeno-

phon Socraticus persecutus est in eo libro, qui *Oeconomicus* inscribitur; quem nos, ista fere ætate cùm essemus, qua tu es nunc, è Græco in Latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus, à Panætio prætermisus, sæpe est necessaria: nam & corporis comoda cum externis, & externa cum corporis, & ipsa inter se corporis, & externa cum externis comparari solent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur: valere ut malis, quàm dives esse. Cum corporis, externa, hoc modo: dives esse potiùs, quàm maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem; ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis; à quo cùm quæreretur, quid maximè in re familiari expediret, respondit, bene pascere. Quid secundum? fatis bene pascere. Quid tertium? malè pascere. Quid quartum? arare. Et cùm ille, qui quæsierat, dixisset, quid fœnerari? Tum Cato, quid hominem, inquit, occidere? Ex quo & multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, rec-

téque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus.

Sed toto hoc de genere, de quærenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodiùs à quibusdam optimis viris ad medium Janum sedentibus, quàm ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

MARCI TULLII
CICERONIS
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.

I. **P**UBLIUM Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit fere ejus æqualis, *Nunquam se minùs otiosum esse, quàm cùm otiosus; nec minùs solum, quàm cùm solus esset.* Magnifica verò vox, & magno viro ac sapiente digna; quæ declarat, illum & in otio de negotiis cogitare, & in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret unquam, & interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt cæteris, illum acuebant, otium & solitudo. Vellem, nobis hoc

idem verè dicere liceret. Sed si minùs imitatione tantam ingenii præstantiam consequi possumus, voluntate certè proximè accedimus: nam & à republica forensibúsq; negotiis, armis impiis víque prohibiti, otium persequimur: & ob eam causam, urbe relicta, rura peragrantes sæpe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc solitudo cum illa comparanda est: ille enim requiescens à reipublicæ pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, & à cœtu hominum frequentiaque interdum, tanquam in portum, se in solitudinem recipiebat: nostrum autem otium negotii inopiâ, non requiescendi studio, constitutum est: extincto enim senatu deletisq; judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? Ita, qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, & sæpe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere; sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid ineffet boni: propterea & otio fruor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati;

nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas.

Quanquam Africanus majorem laudem vel meo iudicio assequebatur; nulla enim ejus ingenii monumenta mandata literis, nullum opus otii, nullum solitudinis munus extat; ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione investigationēque earum rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum unquam fuisse: nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita à solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus: itaque plura brevi tempore eversâ, quàm multis annis stante republicâ scripsimus.

II. Sed cùm tota philosophia, mi Cicero, frugifera & fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit; tum nullus feracior in ea locus est nec uberior, quàm de officiis, à quibus constanter honestéque vivendi praecepta ducuntur. Quare, quanquam à Cratippo nostro, principe hujus memoriae philosophorum, hæc te assidue audire atque accipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod, cùm omni-

bus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio an nemini potiùs, quàm tibi; sustines enim non parvam expectationem imitandæ industriæ nostræ, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus præterea grave & Athenarum & Cratippi; ad quos cùm tanquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem & urbis auctoritatem & magistrum. Quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potiùs, quàm voluptas), tantum fac ut efficias; néve committas, ut, cùm omnia suppeditata sint à nobis, tute tibi defuisse videare. Sed hæc hætenus; multa enim sæpe ad te cohortandi gratiâ scripsimus: nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur.

Panætius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissimè disputavit, quémque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines & consultare de officio solerent; uno, cùm dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene esset, an inutile; tertio, si id, quod

speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, tribus libris explicavit; de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec id exsolvit, quod promiserat: (quod eò magis miror, quia scriptum à discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panætium, posteaquam eos libros edidisset): quem locum miror à Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; præsertim cùm scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium.

Minimè verò assentior iis, qui negant eum locum à Panætio prætermissum, sed consultò relictum, nec omnino scribendum fuisse; quia nunquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendùmne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an planè omittendum; alterum dubitari non potest, quin à Panætio susceptum sit, sed relictum: nam qui è divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Præterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum.

Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, Pub. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor esset inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret, (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem aufererat): sic ea, quæ Panætius prætermisisset, & non perfecisset, propter eorum, quæ perfecisset, præstantiam, neminem esse persecutum.

III. Quamobrem de iudicio Panæti dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam siue honestum solum bonum est, ut Stoicis placet: siue quod honestum est, id ita summum bonum est, (quemadmodum Peripateticis vestris videtur), ut omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant; dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accipimus, Socratem execrari solitum eos, qui primum hæc, naturæ cohærentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensu, ut, quidquid honestum esset, id utile

esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum.

Quòd si is esset Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quòd ea efficiens utilitatis esset; ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentiâ metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare: sed cùm sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim quod summum bonum à Stoicis dicitur, *convenienter naturæ vivere*, id habet hanc (ut opinor) sententiam, cum virtute congruere semper; cætera autem, quæ secundùm naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cùm ita sit, putant quidam hanc comparisonem non rectè introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod propriè verèque dicitur, id in sapientibus est solis, neque à virtute divelli unquam potest: in iis autem, in quibus

sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo; similitudines honesti esse possunt.

Hæc enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant: ea communia sunt & latè patent: quæ & ingenii bonitate multi assequuntur, & progressionem discendi: Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, & (ut iidem dicunt) omnes numeros habet; nec, præter sapientem, cadere in quenquam potest. Cùm autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulatè videtur esse perfectum, propterea quòd vulgus, quid absit à perfecto, non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat prætermisum. Quod item in poematibus & in picturis usu evenit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non sint; ob eam, credo, causam, quòd infit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare: itaque, cum sunt docti à peritis, facilè desistunt à sententia.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris differimus, quasi secunda quædam honesta esse

dicunt, non sapientum modò propria, sed cum omni hominum genere communia: itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec verò cùm duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur; aut cùm Fabricius Aristidésve iustus nominantur; aut ab illis fortitudinis, aut ab his iustitiæ, tanquam à sapientibus, petitur exemplum: nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi. Nec ii, qui sapientes habiti sunt & nominati, M. Cato & C. Lælius, sapientes fuerunt: ne illi quidem septem; sed ex mediolorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciémque sapientum.

Quocirca nec id, quod verè honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari: nec id quidem, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis unquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quàm id, quod propriè dicitur, verèque est honestum, sapientibus: aliter enim teneri non potest, si qua est ad virtutem facta progressio. Sed hæc qui-

dem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni.

Qui autem omnia metiuntur emolumentis & commodis, neque ea volunt præponderari honestate; hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo Panætium, cùm dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse quod dixerit, solere modò, non etiam oportere: etenim non modò pluris putare quod utile videatur, quàm quod honestum; sed hæc etiam inter se comparare, & in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur.

Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causâ ponatur aliquid, quod pateat latiùs: Quod pòtest majus esse scelus, quàm non modò hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se obstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud

pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem: immo verò honestas utilitatem secuta est. Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, siquando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quædam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus.

Erit autem hæc formula Stoicorum rationi disciplinæque maximè consentanea; quam quidem in his libris propterea sequimur, quòd, quanquam à veteribus Academicis & à Peripateticis vestris, (qui quondam iidem erant, qui Academici) quæ honesta sunt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia: tamen splendidiùs hæc ab eis differuntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum; quàm ab eis, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcunque maximè probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur aliquid alteri, & hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quàm mors, quàm paupertas, quàm dolor, quàm cætera, quæ possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum & societatem; si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliaret aut violenter alterum, disrumpi necesse est eam, quæ maximè est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari & interire totum corpus necesse est; sic, si unusquisque nostrum rapiat ad se commodum aliorum, detrahâtque quod cuique possit emolumenti sui gratiâ, societas hominum & communitas evertatur necesse est. Nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitæ pertineat, quàm alteri acquirere, concessum est, non repugnante naturâ: illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus.

Neque verò hoc solum naturâ, id est, jure gentium, sed etiam legibus populorum (quibus

in singulis civitatibus respublicæ continentur) eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causâ nocere alteri: hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium conjunctionem, quam qui dirimunt, eos morte, exilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multò magis exigit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina & humana; cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundùm naturam volent vivere), nunquam committet, ut alienum appetat, & id, quod alteri detraxerit, sibi assumat.

Etenim multò magis est secundùm naturam excelsitas animi & magnitudo, itémque comitas, justitia, liberalitas, quàm voluptas, quàm vita, quàm divitiæ; quæ quidem contemnere, & pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi & excelsi est: detrahere autem alteri sui commodi causâ, magis est contra naturam, quàm mors, quàm dolor, quàm cætera generis ejusdem.

Itémque magis est secundùm naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut juvandis, maximos labores molestiâsque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in con-

cilio cœlestium collocavit, quàm vivere in solitudine, non modò sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine & viribus. Quocirca optimo quisque & splendidissimo ingenio longè illam vitam huic anteponit: ex quo efficitur, hominem naturæ obediens homini nocere non posse.

Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur; aut nihil se existimat contra naturam facere; aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quàm facere cuiquam injuriam: si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo differas, qui omnino hominem ex homine tollat? si fugiendum id quidem censet, sed & multò illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quòd ullum aut corporis aut fortunæ vitium animi vitiis gravius existimat.

VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque & universorum; quam si ad se quisque rapiet, dissolvetur omnis humana consortio. Atque etiam si hoc natura præscribit, ut homo ho-

mini, quicumque fit, ob eam ipsam causam, quòd is homo fit, consultum velit; necesse est secundum eandem naturam, omnium utilitatem esse communem: quod si ita est, unâ continemur omnes & eâdem lege naturæ: idque ipsum si ita est, certè violare alterum lege naturæ prohibemur: verum autem primum; verum igitur & extremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos, commodi sui causâ; aliam rationem esse civium reliquorum: hi sibi nihil juris & nullam societatem, communis utilitatis causâ, statuunt esse cum civibus: quæ sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt communem humani generis societatem; quâ sublatâ, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii judicandi sunt: ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt: cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrudere sui commodi causâ, quàm omnia incommoda subire vel externa vel corporis vel etiam

ipſius animi, quæ vacent juſtitiâ: hæc enim una virtus omnium eſt domina & regina virtutum.

Forſitan quiſpiam dixerit: Nonne igitur ſapiens, ſi fame ipſe conficiatur, abſtulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minimè verò: non enim mihi eſt vita mea utilior, quàm animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratiâ. Quid? ſi Phalarim, crudelem tyrannum & immanem, vir bonus, ne ipſe frigore conficiatur, veſtitu ſpoliare poſſit, nonne faciat? Hæc ad judicandum ſunt facillima: nam, ſi quid ab homine ad nullam partem utili, tuæ utilitatis cauſâ, detraxeris, inhumanè feceris, contrâque naturæ legem: ſi autem is tu ſis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum ſocietati, ſi in vita remaneas, afferre poſſis; ſi quid ob eam cauſam alteri detraxeris, non ſit reprehendendum: ſi autem id non ſit ejusmodi, ſuum cuique incommodum ferendum eſt potiùs, quàm de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis eſt contra naturam morbus aut egeſtas, aut quid hujusmodi, quàm detractio aut appetitio alieni; ſed communis utilitatis dereliſtio contra naturam eſt; eſt enim

injusta: itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat & continet, decernit profectò, ut ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum fortémque virum transferantur res ad vivendum necessariæ; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modò hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, & ei, quam sæpe commemoro, humanæ societati.

Nam, quod ad Phalarim attinet, perfacile judicium est: nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potiùs summa distractio est: neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si & ipsa sanguine & tanquam spiritu carere cœperunt, & nocent reliquis partibus corporis; sic ista, in figura hominis, feritas & immanitas beluæ à communi tanquam humanitate corporis segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones

omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Ejusmodi igitur credo res Panætium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio consilium ejus peremisset: ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris fatis multa præcepta sunt, quibus perspicere possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit id, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non est. Sed, quoniam operi inchoato propè tamen absoluto, tanquam fastigium imponimus, ut geometræ solent non omnia docere, sed postulare, ut quædam sibi concedantur, quò faciliùs, quæ volunt, explicent; sic ego à te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil, præter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum: sin hoc non licet per Cratippum, at illud cèrte dabis, quod honestum sit, id esse maximè propter se expetendum. Mihi utrumvis fatis est; & cùm hoc, tum illud probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile.

Ac primùm Panætius in hoc defendendus est, quòd non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat), sed ea, quæ viderentur utilia. Nihil verò

utile, quod non idem honestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negátque ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quàm eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, sed (ut dicitur) Marte nostro: neque enim quidquam de hac parte post Panætium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

VIII. Cùm igitur aliqua species utilitatis objecta est, commoveri necesse est: sed si, cùm animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quæ speciem utilitatis attulerit; tunc non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudine sit, ibi utilitatem esse non posse. Quòd si nihil est tam contra naturam, quàm turpitudine (recta enim & convenientia & constantia natura desiderat, aspernatúrque contraria), nihilque tam secundùm naturam, quàm utilitas, certè in eadem re utilitas & turpitudine esse non potest. Itémque, si

ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est (ut Zenoni visum est); aut certè omni pondere gravior habenda, quàm reliqua omnia (quod Aristoteli placet), necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certè utile: ita, quidquid honestum, id utile.

Quare error hominum non proborum, cùm aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuò secernit ab honesto. Hinc ficæ, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque fociorum & civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendæ: postremò etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec fœdius excogitari potest: emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident.

Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur è medio (est enim totum scelertum & impium), qui deliberant, utrùm id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non per-

venerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi & occultandi spes opinióque removenda est: fatis enim nobis (si modò in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominésque celare possimus, nihil tamen avarè, nihil injustè, nihil libidinosè, nihil incontinenter esse faciendum.

IX. Hinc ille Gyges inducitur à Platone; qui, cùm terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, ænéúmque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores essent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, annulúmque aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit (erat autem regius pastor): tum in concilium pastorum se recepit: ibi, cùm palam ejus annuli ad palmam converterat, à nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, cùm in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit, cáque adjutrice regem dominum interemit, sustulit quos obstare arbitrabatur: nec in his cum quisquam facinoribus potuit

videre: sic repentè annuli beneficio rex exortus est Lydiæ. Hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quàm si non haberet: honesta enim bonis viris, non occulta quæruntur.

Atque hoc loco philosophi quidam, minimè mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam & commentitiam fabulam dicunt prolatam à Platone: quasi verò ille aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. Hæc est vis hujus annuli, & hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cùm aliquid divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis causâ feceris; si id diis hominibûsque futurum sit semper ignotum, sisne facturus? Negant id fieri posse: quanquam potest id quidem: sed quæro, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rusticè sanè: negant enim posse, & in eo perstant. Hoc verbum quid valeat, non vident: cùm enim quærimus, si possint celare, quid facturi sint; non quærimus, possintne celare; sed tanquam tormenta quædam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate propòsita, facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur; si ne-

gent, omnia turpia per seipſa fugienda eſſe concedant. Sed jam ad propositum revertamur.

X. Incidunt sæpe multæ causæ, quæ conturbent animos utilitatis specie; non, cùm hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est); sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cùm Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injustè: fuerat enim in regibus expellendis focius Bruti, consiliorum etiam adjutor: cùm autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, noménque Tarquiniorum, & memoriam regni esse tollendam; quod erat utile patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita: species enim utilitatis animum pepulit ejus; cui cùm visum esset utilius, solum, quàm cum altero, regnare, fratrem interemit. Omisit hic & pietatem & humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, assequi posset. Et tamen muri causam opposuit, speciem ho-

neſtatis neque probabilem, neque fatiſ idoneam: peccavit igitur, pace vel Quirini vel Romuli dixerim.

Nec tamen noſtræ nobiſ utilitates omittendæ ſunt, aliſſque tradendæ, cùm hiſ ipſi egeamus; ſed ſuæ cuique utilitati, quod ſine alteriſ injuria fiat, ſerviendum eſt. Scitè Chryſippus, ut multa: qui ſtadium (inquit) currit, eniti & contendere debet, quàm maximè poſſit, ut vincat; ſupplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: ſic in vita ſibi quemque petere, quod pertineat ad uſum, non iniquum eſt; alteri deripere, juſ non eſt.

Maximè autem perturbantur officia in amicitiiſ; quibuſ & non tribuere quod rectè poſſiſ, & tribuere quod non ſit æquum, contra officium eſt. Sed huiſ generiſ totiuſ breve & non difficile præceptum eſt. Quæ enim videntur utilia, honoreſ, divitiæ, voluptateſ, cætera generi� ejuſdem, hæc amicitiaſ nunquam anteponenda ſunt: at neque contra reipublicam neque contra juſjurandum ac fidem, amici cauſâ, vir bonus faciet: ne ſi judex quidem erit de ipſo amico; ponit enim perſonam amici, cùm induit judiciſ. Tantum dabit amicitiaſ,

ut veram amici causam esse malit; & ut orandæ liti tempus, quoad per leges liceat, accommodet: cùm verò jurato sententia dicenda sit, meminerit deum se adhibere testem, id est, (ut ego arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. Itaque præclarum à majoribus accepimus morem rogandi judicis, (si eum teneremus), *quæ salva fide facere possit*. Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulo antè dixi, honestè amico à judice posse concedi: nam, si omnia facienda sint, quæ amici velint, non amicitia tales, sed conjurationes putandæ sunt.

Loquor autem de communibus amicitiiis: nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem & Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cùm eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, & is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causâ postulavisset; vas factus est alter ejus sistendi, ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi: qui cùm ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent.

Cùm igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur; jaceat utilitatis species, valeat honestas: cùm autem in amicitia, quæ honesta non sunt, postulabuntur, religio & fides anteponatur amicitiae: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed utilitatis specie in republica sæpissime peccatur; ut in Corinthi disturbance nostræ. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Æginetis, qui classe valebant, pollices præciderentur: hoc visum est utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Ægina Piræeo: sed nihil, quod crudele, utile; est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maximè inimica crudelitas.

Malè etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant; ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper: nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere; quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus & Scævola: usu verò urbis prohibere peregrinos, sanè inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cùm sæpe, tum

maximè bello Punico secundo; quæ, Can-
nenſi calamitate acceptâ, majores animos ha-
buit, quàm unquam rebus ſecundis; nulla ti-
moris ſignificatio; nulla mentio pacis: tan-
ta vis eſt honeſti, ut ſpeciem utilitatis ob-
ſcuret.

Athenienſes, cùm Perſarum impetum nullo
modo poſſent ſuſtinere, ſtatuéruntque, ut urbe
relictâ, conjugibus & liberis Trœzene depofi-
tis, naves conſcenderent, libertatémque Græ-
ciæ claſſe defenderent, Cyrſilum quendam,
ſuadentem ut in urbe manerent Xerxémque
reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille
utilitatem ſequi videbatur: ſed ea nulla erat re-
pugnante honeſtate.

Themiſtocles poſt victoriam ejus belli, quod
cum Perſis fuit, dixit in concione, ſe habere
conſilium reipublicæ ſalutare, ſed id ſciri opus
non eſſe: poſtulavit, ut aliquem populus da-
ret, quicum communicaret: datus eſt Ariſ-
tides: Huic ille, Claſſem Lacedæmoniorum,
quæ ſubducta eſſet ad Gytheum, clam incendi
poſſe; quo factò, frangi Lacedæmoniorum
opes neceſſe eſſet. Quod Ariſtides cùm au-
diſſet, in concionem magna expectatione ve-
nit; dixitque perutile eſſe conſilium, quod

Themistocles afferret, sed minimè honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totàmque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quàm nos, qui piratas, immunes; focios, vectigales habemus.

XII. Maneat ergo, quod turpe fit, id nunquam esse utile; ne tum quidem, cùm id, quod utile esse putes, adipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe fit, calamitosum est. Sed incidunt (ut supra dixi) sæpe causæ, cùm repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum fit, repugnétne planè, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si (exempli gratiâ) vir bonus Alexandriâ Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia & fame, summâque annonæ caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandriâ solvisse, navésque in cursu frumento onustas, petentes Rhodum, viderit; dicturúsne sit id Rhodiis, an silentio suum quàm plurimo venditurus? Sapientem & bonum virum fingimus: de ejus deliberatione & consultatione

quærimus, qui celaturus Rhodios non fit, si id turpe judicet; sed dubitet, an turpe non fit.

In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylo-
nio videri solet, magno & gravi Stoico; aliud
Antipatro discipulo ejus, homini acutissimo.
Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid om-
nino, quod venditor norit, emptor ignoret:
Diogeni venditorem, quatenus jure civili con-
stitutum fit, dicere vitia oportere, cætera sine
insidiis agere, & quoniam vendat, velle quàm
optimè vendere: Advexi; exposui: vendo
meum non pluris, quàm cæteri; fortasse etiam
minoris, cùm major est copia: cui fit in-
juria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte:
Quid ais? tu, cùm hominibus consulere
debeas, & servire humanæ societati, eaque
lege natus sis, & ea habeas principia naturæ,
quibus parere & quæ sequi debeas; ut utilitas
tua communis utilitas sit, vicissimque commu-
nis utilitas tua sit; celabis homines, quid iis
adsit commoditatis & copię? Respondebit Di-
ogenes fortasse sic: aliud est celare, aliud ta-
cere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico,
quæ natura deorum sit, quis sit finis bonorum,
quæ tibi plus prodesse cognita, quàm tritici
utilitas: sed non, quidquid tibi audire utile est,

id mihi dicere necesse est. Immò verò (inquiet ille) necesse est, si quidem meministi esse inter homines naturâ conjunctam societatem. Memini, inquiet ille; sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.

XIII. Vides in hac tota disceptatione, non illud dici, Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam: sed ita expedire, ut turpe non sit; ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse norit, cæteri ignorent: pestilentes sint, & habeantur salubres; ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes; malè materiatae, ruinosæ; sed hoc præter dominum nemo sciat: quæro, si hoc emptoribus venditor non dixerit, ædésque vendiderit pluris multò, quàm se venditulum putârit, num id injustè an improbè fecerit?

Ille verò, inquiet Antipater: Quid enim est aliud erranti viam non monstrare, (quod Athenis execrationibus publicis sancitum est) si hoc non est, emptorem pati ruere, & per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam

est, quàm viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contrà: Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisisti. Quòd si qui proscribunt, *villam bonam, benèque ædificatam*, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ratione; multo minùs, qui domum non laudârunt: ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quæ potest esse? Sin autem dictum non omne præstandum est; quod dictum non est, id præstandum putas? Quid verò est stultius, quàm venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quàm si domini jussu ita præco prædicet, *Domum pestilentem vendo?*

Sic ergo, in quibusdam causis dubiis, ex altera parte defenditur honestas; ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modò facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Hæc est illa, quæ videtur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio. Quæ dijudicanda sunt: non enim, ut quæreremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec

id mihi dicere necesse est. Immò verò (inquiet ille) necesse est, si quidem meministi esse inter homines naturâ conjunctam societatem. Memini, inquiet ille; sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.

XIII. Vides in hac tota disceptatione, non illud dici, Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam: sed ita expedire, ut turpe non sit; ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse norit, cæteri ignorent: pestilentes sint, & habeantur salubres; ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes; malè materiatae, ruinosæ; sed hoc præter dominum nemo sciat: quæro, si hoc emptoribus venditor non dixerit, ædésque vendiderit pluris multò, quàm se venditurum putârit, num id injustè an improbè fecerit?

Ille verò, inquit Antipater: Quid enim est aliud erranti viam non monstrare, (quod Athenis execrationibus publicis sancitum est) si hoc non est, emptorem pati ruere, & per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam

est, quàm viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contrà: Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisisti. Quòd si qui proscribunt, *villam bonam, benèque ædificatam*, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ratione; multo minùs, qui domum non laudârunt: ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quæ potest esse? Sin autem dictum non omne præstandum est; quod dictum non est, id præstandum putas? Quid verò est stultius, quàm venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quàm si domini jussu ita præco prædicet, *Domum pestilentem vendo?*

Sic ergo, in quibusdam causis dubiis, ex altera parte defenditur honestas; ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modò facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Hæc est illa, quæ videtur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio. Quæ dijudicanda sunt: non enim, ut quæreremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec

hic ædium venditor celare emptores debuiffe: neque enim id est celare, quidquid reticeas; fed cùm, quod tu fcias, id ignorare emolumentum tui causâ velis eos, quorum interfit id fcire. Hoc autem celandi genus quale fit, & cujus hominis, quis non videt? certè non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni; verfuti potiùs, obfcuri, aftuti, fallacis, malitiofi, callidi, veteratoris, vafri: hæc tot, & alia plura nonne inutile est vitiorum subire nomina?

XIV. Quòd fi vituperandi funt, qui reticuerunt; quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus nec infacetus & fatis literatus, cùm se Syracufas otiandi (ut ipse dicere solebat), non negociandi causâ contuliffet, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quò invitare amicos, & ubi se oblectare sine interpellatoribus poffet. Quod cùm percrebuiiffet, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracufis, venales quidem se hortos non habere, fed licere uti Canio, fi vellet, ut fuis; & fimul ad cœnam hominem in hortos invitavit in poffterum diem. Cùm ille promiffet, tum Pythius, qui effet, ut argentarius,

apud omnes ordines gratiofus, pifcatores ad fe convocavit, & ab his petivit, ut ante fuos hortulos poſtridie piſcarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Canius: opiparè à Pythio apparatus convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro fe quiſque, quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii piſces abjiciebantur.

Tum Canius, Quæſo, inquit, quid eſt hoc, Pythi? tantùmne piſcium, tantùmne cymbarum? Et ille, Quid mirum, inquit? hoc loco eſt, Syracuſis quidquid eſt piſcium: hæc aquatio: hac villa iſti carere non poſſunt. Incenſus Canius cupiditate contendit à Pythio, ut venderet. Gravatè ille primò. Quid multa? impetrat; emit homo cupidus & locuples tanti, quanti Pythius voluit; & emit inſtructos: nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius poſtridie familiares ſuos; venit ipſe maturè: ſcalmum nullum videt: quærit ex proximo vicino, num feriæ quædam piſcatorum eſſent, quòd eos nullos videret. Nullæ, (quod ſciam), inquit ille: ſed hîc piſcari nulli ſolent; itaque heri mirabar, quid accidiſſet. Stomachari Canius. Sed quid faceret? nondum enim Aquilius, collega &

familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis cum ex eo quaeretur, quid esset *dolus malus*, respondebat, *Cum esset aliud simulatum; aliud actum*. Hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definienti. Ergo & Pythius, & omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum.

XV. Quod si Aquiliana definitio vera est, ex omni vita simulatio diffimulatioque tollenda est: ita, nec ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut diffimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus; ut tutela duodecim tabulis, & circumscriptio adolescentium lege Lætoria; & sine lege, judiciis, in quibus additur, *ex fide bonâ*. Reliquorum autem judiciorum hæc verba maximè excellunt; in arbitrio rei uxoriæ, *melius, æquius*: in fiducia, *ut inter bonos bene agier*. Quid ergo? aut in eo, quod *melius, æquius*, potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, *inter bonos bene agier*, quidquam agi dolosè aut malitiosè potest? Dolus autem malus simulatione & diffimulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus

contrahendis omne mendacium. Non licitorem venditor, nec, qui contra se liceatur, emptor opponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quàm semel, eloquetur.

Q. quidem Scævola, P. filius, cùm postulâset, ut sibi fundus, cujus emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit, se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc viri boni fuisse neget, sapientis negant; ut si minoris, quàm potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa perniciēs, quòd alios bonos, alios sapientes existimant; ex quo Ennius, *ne quidquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret*. Verè id quidem, si, quid esset prodesse, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in iis libris, quos de officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris: neque enim solùm nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximèque reipublicæ: singulorum enim facultates & copiæ, divitiæ sunt civitatis. Huic Scævolæ factum, de quo paulo antè dixi, placere nullo modo potest: etenim omnino tantùm se ne-

gat facturum compendii sui causâ, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed five simulatio & diffimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: five vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini; certè istum virum bonum non facilè reperi-mus. Nunquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: & quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

XVI. Ac de jure quidem prædiorum fanci-tum est apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quæ nota essent venditori. Nam, cùm ex duodecim tabulis satis esset ea præstari, quæ essent linguâ nuncupata, quæ qui inficiatus esset, dupli poenam subiret; à jureconsultis etiam reticentiæ poena est consti-tuta: quidquid enim esset in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari oportere. Ut, cùm in arce augurium augures acturi essent, jussissent-que T. Claudium Centumalum, qui ædes in Cœlio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscrip-sit insulam: vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius: huic ab auguribus illud idem de-

nuntiatum est. Itaque Calpurnius, cùm demolitus esset, cognoscètque Claudium ædes postea proscriptisse, quàm esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, quidquid sibi dare, facere oporteret *ex fide bona*. M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater; ut enim cæteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus: is igitur judex ita pronuntiavit; Cùm in venundando rem eam scîssset, & non pronuntiâssset, emptori damnum præstari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nossset venditor.

Quòd si rectè judicavit, non rectè frumentarius ille, non rectè ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non possunt; quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis antè annis emerat. Hæ Sergio serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Crassus urgebat: quod vitii

venditor non dixisset sciens, id oportere præfari. Æquitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici: nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt; philosophi, quatenus ratione & intelligentiâ. Ratio igitur hoc postulat, ne quid infidiosè, ne quid simulatè, ne quid fallaciter. Sûntne igitur infidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis, nec agiturus? ipsæ enim feræ nullo insequente sæpe incidunt: sic tu ædes proscribas; tabulam, tanquam plagam, ponas; domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens; hoc quanquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri aut jure civili; tamen naturæ legē sancitum est: societas enim est (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius) latissimè quidem quæ pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior

eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt; quod civile, non idem continuò gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris germanæque justitiæ solidam & expressam effigiem nullam tenemus: umbrâ & imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturæ & veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, *utî ne propter te, fidemve tuam captus fraudatûsve sim?* quàm illa aurea, *ut inter bonos bene agier oportet, & sine fraudatione!*

Sed, qui sint *boni*, & quid sit *bene agi*, magna quæstio est. Qu. quidem Scævola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, *ex fide bona*; fideique bonæ nomen existimabat manare latissimè, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ societas continetur: in his magni esse judicis statuere, (præsertim cùm in plerisque essent judicia contraria), quid quemque cuique præstare oporteret.

Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum: prudentia est enim locata in delectu bonorum & malorum; malitia (si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt) mala bonis anteponit. Nec verò in prædiis solum jus civile, ductum à natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur: qui enim scire debuit de fani-
tate, de fuga, de furtis, præstat edicto Ædili-
um. Heredum alia causa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons fit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscientia: nec ulla perniciēs vitæ major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiæ: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur: quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate & ignorati-
one omnium proposita, abstinere possit injuriâ?

XVIII. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de ficiariis, veneficis, testamentariis, furibus, pe-

culatoribus hoc loco differendum est; qui non verbis sunt & disputatione philosophorum, sed vinculis & carcere fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni.

L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam è Græcia Romam attulerunt: quod quo faciliùs obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum, & Qu. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos: qui, cùm illud falsum esse suspicerentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? fatin' hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur: quanquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. Sed cùm Basilus M. Satrium, fororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem; *hunc dico patronum agri Piceni & Sabini*: (ô turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim si is, qui non defendit injuriam neque propulsat à suis, cùm potest, injustè facit (ut in primo libro disserui); qualis habendus est is, qui non modò

non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates non honestæ videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum; non veritate, sed simulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falsò: nam eadem utilitatis, quæ honestatis est regula: qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus: sic enim cogitans, *Est istuc quidem honestum, verùm hoc expedit*, res à natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere; hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem unquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres, in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem justus, isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At verò si quis voluerit animi sui complicatam no-

tionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui profit quibus possit, noceat nemini, nisi laceffit injuriâ. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immodò intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit.

Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equiti Romano fanè honesto, cùm is sponfionem fecisset, *ni bonus vir esset*: itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem nunquam judicaturum; ne aut spoliaret famâ probatum hominem, si contrâ judicâisset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, cùm ea res innumerabilibus officiis & laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modò Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modò facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne est turpe dubitare philosophos, quæ ne ruf-

tici quidem dubitent? à quibus natum est id, quod jam contritum est vetustate proverbium : cùm enim fidem alicujus bonitatémque laudant, dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere? Vidésne igitur, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo antè fingebam, digitorum percussione hereditates omnium posse converrere? ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest adversante & repugnantè naturâ.

XX. At enim, cùm permagna præmia sunt, est causa peccandi. C. Marius, cùm à spe consulatûs longè abesset, & jam septimum annum post præturam jaceret, neque petiturus unquam consulatum videretur, Qu. Metellum, cujus legatus erat, summum virum & civem, cùm ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum ducere; si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redactu-

rum. Itaque factus est ille quidem consul; sed à fide justitiæque discessit, qui optimum & gravissimum civem, cujus legatus & à quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit.

Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cùm prætor esset, collegiûmque prætorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur: *jaçtabatur enim temporibus illis nummus, sic ut nemo posset scire, quid haberet.* Conscripserunt communiter edictum cùm pœna atque judicio; constitueruntque, ut omnes simul in rostra post meridiem descenderent: & cæteri quidem alius alio; Marius à subfelliis in rostra rectà, idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit: & ea res, si quæris, ei magno honori fuit: omnibus vicis statuæ: ad eas thus & cerei: quid multa? nemo unquam multitudini fuit carior.

Hæc sunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnunquam, cùm id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis & tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem

fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: Aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ sit in eâ species, forma, & notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui causâ, criminari, præripere, fallere? nihil profectò minùs. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni & splendorem & nomen amittas? quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem justitiâque detraxerit? Quid enim interest, utrùm ex homine se quis conferat in beluam, an in hominis figura immanitatem gerat beluæ?

XXI. Quid? qui omnia recta & honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cujus ipse audaciâ potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidiâ: id quàm injustum in patriam,

quàm inutile, quàm turpe esset, non videbat. Ipse autem focer in ore semper Græcos versus de Phœnissis habebat, quos dicam ut potero, inconditè fortasse, sed tamen ut res possit intelligi;

Nam, si violandum est jus, regnandi gratiâ

Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles, vel potiùs Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit.

Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani, dominùsque omnium gentium esse concupierit, idque perfecrit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est: probat enim legum & libertatis interitum, earùmque oppressionem tetram & detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; qua hunc objurgatione, aut quo potiùs convicio à tanto errore coner avellere? potest enim (dii immortales!) cuiquam esse utile sceleratissimum & teterrimum parricidium patriæ; quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Pa-

rens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, & quidem sic, ut hæc duo verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare, videantur.

Non habeo ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quàm regnandi, esse posset; nihil contrà inutilius ei, qui id injustè consecutus sit, invenio, cùm ad veritatem cœpi revocare rationem: possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni & nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod, à Tantalò & Pelope proditum, jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatémque non modò liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coegisset? Hunc tu quas conscientiae labes in animo censeres habuisse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cùm ejus vitæ ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima & gratia futurus sit & gloria? Quòd si hæc utilia non sunt, quæ maximè videntur,

quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; factis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit.

XXII. Quanquam id quidem, cum sæpe aliàs, tum Pyrrhi bello à C. Fabricio, consule iterum, & à senatu nostro judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si præmium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, & eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus à senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus & flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum.

Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui nunquam utilitatem à dignitate sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriæ causâ imperium expeten-

dum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Qu. filii, sententia: Quas civitates L. Sylla, pecuniâ acceptâ, ex senatusconsulto liberavisset, ut hæ rursus vectigales essent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est senatus ei assensus: turpe imperio: piratarum enim melior fides, quàm senatûs. At aucta vectigalia; utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloriâ fultum esse debet & benevolentiam fociorum, utile esse odium & infamia? Ego etiam cum Catone meo sæpe diffensi: nimis mihi præfractè videbatur ærarium vectigaliâque defendere, omnia publicanis negare, multa fociis: cum in hos benefici esse deberemus; cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus; eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicæ pertinebat. Malè etiam Curio; cum causam Transpadanorum æquam esse dicebat, semper autem addebat, *Vincat utilitas*. Potiùs diceret, non esse æquam, quia non esset

utilis reipublicæ, quàm, cùm utilem esse diceret, non esse æquam fateretur.

XXIII. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quæstionum: Sitne boni viri in maxima caritate annonæ familiam non alere. In utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quàm humanitate. Quærit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis? Hic aliò res familiaris, aliò ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? Negat, quia fit injurium. Quid? dominus navis eripiétne suum? Minimè: non plus, quàm si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit: quoad enim perventum sit eò, quò sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.

Quid si in una tabula sint duo naufragi, hique sapientes, sibine utervis rapiat, an alter cedat alteri? Cedat verò; sed ei, cujus magis intersit vel sua, vel reipublicæ causâ vivere. Quid si hæc paria in utroque? Nul- lum erit certamen, sed, quasi forte aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater

fana expilet, cuniculos agat ad ærarium: indicétne id magistratibus filius? Nefas id quidem est: quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? Immò verò: sed ipsi patriæ conducit pios cives habere in parentes. Quid si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? filebítne filius? Immò verò obsecrabit patrem, ne id faciat: si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam: ad extremum, si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet saluti patris.

Quærit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis; cùm id rescierit, soluturúsne sit eos, si cui debeat, pro bonis? Diogenes ait; Antipater negat, cui potiùs assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeátne dicere? Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Hæc sunt quasi controversa jura Stoicorum. In mancipio vendendo dicendáne vitia, non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; sed hæc, mendacem esse; aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur; alteri non videntur. Si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicétne ei vir

bonus, aurum illud esse? an emat denario, quod sit mille denariûm? Perspicuum jam est, & quid mihi videatur, & quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

XXIV. Pacta & promissa sempërne servanda sint, quæ nec vi, nec dolo malo (ut prætores solent) facta sint? si quis medicamentum cuiquam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam postea uteretur; si eo medicamento sanus factus fuerit, & annis aliquot post incidere in eundem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti; quid faciendum sit? Cùm sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ; vitæ & saluti consulendum est.

Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, cùm ei testamento festeriûm millies relinquatur, ut antè, quàm hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quòd aliter eum heredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? Promississe nollem, & id arbitror fuisse gravitatis: sed, quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestiùs mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, quàm

si ceperit: nisi fortè eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit, ut vel saltare eum, cùm patriæ consulturus sit, turpe non sit.

XXV. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaethonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optâisset: optavit ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque is antè, quàm confitit, ictu fulminis deflagavit. Quantò meliùs fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum? Quid, quòd Theseus exegit promissum à Neptuno? cui cùm tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii sui, cùm is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato Theseus in maximis fuit luctibus.

Quid? Agamemnon cùm devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potiùs non faciendum, quàm tantum tetrum facinus admittendum fuit: Ergo & promissa non facienda nonnunquam. Neque semper deposita reddenda: Si gladium quis

apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere, peccatum fit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddâsne depositum? non, credo: facies enim contra rempublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta naturâ videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse utilitates contra justitiam simulatione prudentiæ, fatis arbitror dictum.

Sed quoniam à quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cùm docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quàm sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de justitia, quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis; quarum altera in animi excellentis magnitudine & præstantia cernitur, altera in conformatione & moderatione continentiae & temperantiæ.

XXVI. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poetæ tragici prodiderunt: nam apud Home-

rum, optimum auctorem, talis de Ulyffe nulla suspicio est: sed infimulant eum tragœdiæ, simulatione insanix militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, & Ithacæ vivere otiosè cum parentibus, cum uxore, cum filio: Ullum tu decus in quotidianis periculis & laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego verò istam contemnendam & abjiciendam; quoniam, quæ honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulyffem, si in illa simulatione perseverasset? qui cùm maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace;

*Cuju' ipse princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit; ne coiret, institit.
Quòd ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam audaciam,
Fide sacratum jus perpetuò falleret.*

Illi verò non modò cum hostibus, verùm etiam cum fluctibus (id quod fecit) dimicare melius fuit, quàm deferere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum.

Sed dimittamus & fabulas, & externa; ad rem factam, nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Annibalis Hamilcare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœnis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is, cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat, falsam judicavit: quæ erat talis; manere in patria, esse domi suæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum: quis hæc neget esse utilia? quid censes? magnitudo animi & fortitudo negat.

XXVII. Num locupletiores quæris auctores? harum enim est virtutum proprium, nil extimescere, omnia humana despicere, nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit; sententiam ne diceret, recusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam (O stultum hominem, dixerit quis-

piam, & repugnantem utilitati suæ!) reddi captivos negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, & bonos duces; se jam confectum senectute: cujus cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Carthaginem rediit; neque eum caritas patriæ retinuit, nec suorum: Neque verò tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, & ad exquisita supplicia proficisci: sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi fenex captivus, perjuris consularis remansisset. At stultè, qui non modò non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stultè? etiámne si reipublicæ conducebat? potest autem, quod inutile reipublicæ sit, id cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta naturæ, cum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus: nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potiùs, qui ea non studiosissimè persequatur? sed, quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima & summa habemus; uti-

litatis nomen non tam splendidum, quàm necessarium ducimus.

Quid est igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, (non eorum modò, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, & nihil exhibere alteri; sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid & moliri volunt), nunquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quàm nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem præverteret. An ne turpiter faceret? Primùm, minima de malis: num igitur tantum mali turpitudine ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

Fregisti fidem. Neque dedi, neque do infideli cuiquam,

quanquam ab impio rege dicitur, luculentè tamen dicitur.

Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non sint; sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causâ ad cruciatum revertisse,

sed fit non honestum; quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile fit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc fere contra Regulum. Sed prima videamus.

XXIX. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret, qui neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quàm contra omne jusjurandum valet. Sed in jurejurando, non qui metus, sed quæ vis fit, debet intelligi: est enim jusjurandum affirmatio religiosa: quod autem affirmatè, quasi deo teste, promiseris, id tenendum est: jam enim non ad iram deorum, quæ nulla est; sed ad justitiam & ad fidem pertinet: nam præclarè Ennius;

O Fides alma, apta pinnis, & Jusjurandum Jovis!

Qui igitur Jusjurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis optimi maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt.

At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quàm sibi nocuit ipse Regulus. Certè, si nihil malum esset, nisi dolere. Id

autem non modò non summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocre, sed haud scio an gravissimum, Regulum nolite, quæso, vituperare: quem enim locupletiores quærimus, quàm principem populi Romani, qui retinendi officii causâ cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, minima de malis, id est, ut turpiter potiùs, quàm calamitosè: An est ullum majus malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio & foeditas turpificati animi debet videri?

Itaque, nervosiùs qui ista differunt, solùm audent malum dicere id, quod turpe fit; qui autem remissiùs, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam,

idcirco rectè à poeta; quia, cùm tractaretur Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli data sit, videant, ne quæraturn latebra perjurio.

Est autem jus etiam bellicum, fidésque jurisjurandi sæpe cum hoste servanda: quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est; quod aliter, id si non feceris, nullum est perjurium: ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris: nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium: cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. Non enim falsum jurare, perjurare est; sed, quod ex animi tui sententia jurâris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est: scitè enim Euripides,

Juravi linguâ, mentem injuratam gero.

Regulus verò non debuit conditiones pactiōnésque bellicas & hostiles perturbare perjurio: cum justo enim & legitimo hoste res gerebatur; adversùs quem & totum jus fetiale, & multa sunt jura communia: quod ni ita esset, nunquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.

XXX. At verò T. Veturius & Sp. Postumius, cùm iterum consules essent, quia, cùm malè pugnatum apud Caudium esset, legioni-

bus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: injussu enim populi senatûsque fecerant. Eodémque tempore Tib. Numicius, Qu. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quòd eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor & auctor fuit. Quod idem multis annis pòst C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatûs auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suavit eam, quam L. Furius, & Sex. Atilius ex senatusconsulto ferebant; quâ acceptâ, est hostibus deditus. Honestiùs hic, quàm Qu. Pompeius, quo, cùm in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quàm honestas: apud superiores, utilitatis species falsa, ab honestatis auctoritate superata est.

At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi verò forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cùm præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis: non enim suo judicio stetit, sed suscepit causam,

ut effet iudicium fenatûs; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profectò Pœnis redditi essent: ita incolumis in patria Regulus restitisset: quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum & sentire illa & pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immò verò esse, non fieri: est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile.

XXXI. Quare, ex multis mirabilibus exemplis, haud facilè quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præstantius. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quòd captivos retinendos censuerit: nam, quòd rediit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: itaque ista laus non est hominis, sed temporum; nullum enim vinculum ad adstringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in duodecim tabulis; indicant sacratæ; indicant fœdera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant notiones animadversionisque censorum, qui nulla de re diligentius, quàm de jurejurando, judicabant.

L. Manlio, A. filio, cùm dictator fuisset, M. Pomponius tribunus plebis diem dixit, quòd is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quòd Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, & ruri habitare jussisset: quod cùm audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri, accurrisse Romam, & cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur: cui cùm esset nuntiatum; quòd illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit è lectulo, remotisque arbitris ad se adolescentem jussit venire: at ille, ut ingressus est, confestim gladium distrinxit, juravitque, se illum statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit, hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Manlium missum fecit: tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem, Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit; cujus tertio consulatu Latini ad Veferim fusi & fugati: magnus vir in

primis, & qui perindulgens in patrem, idem acerbè severus in filium.

XXXII. Sed, ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Annibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent: si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor in primis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, à senatu re non impetrata; unum ex decem, qui, paulo post quàm egressus erat è castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse: reditu enim in castra liberatum se esse jurejurando interpretabatur. Non rectè; fraus enim adstringit, non dissolvit perjurium. Fuit igitur stulta calliditas perversè imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator & callidus vinctus ad Annibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Annibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent à Paulo & Varrone consulibus: eos senatus non censuit redimendos,

cùm id parvâ pecuniâ fieri posset: ut esset infitum militibus nostris aut vincere aut emori. Qua quidem re audita, fractum animum Annibalis scripsit idem; quòd senatus populûsque Romanus rebus afflictis tam excelfo animo fuisset. Sic honestatis comparatione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græcè scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur; eosque à censoribus, omnibus ignominiis notatos.

Sit jam hujus loci finis: perspicuum est enim, ea, quæ timido animo, humili, demisso fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicæ, censuisset, aut domi remanere voluisset), non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

XXXIII. Restat quarta pars, quæ decore, moderatione, modestiâ, continentiâ, temperantiâ continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quòd

efficiens esset voluptatis: quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiæ. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est: nam si non modò utilitas, sed vita omnis beata, corporis firmâ constitutione, ejusque constitutionis spe exploratâ, ut à Metrodoro scriptum est, continetur; certè hæc utilitas, & quidem summa (sic enim censent) cum honestate pugnabit. Nam ubi primùm prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? quàm miser virtutis famulatus ferventis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates? fac nihil isto esse jucundius; quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contemptio? quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hic dicit) fatis fortiter de dolore; tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona, voluptate terminaverit; mala, dolore: ut, si illum audiam de continentia & temperantia; dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua hæret, ut aiunt; nam quî potest temperantiam

laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica: libidines autem, confectatrices voluptatis.

Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallidè tergiverfantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppetentem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cùm tradunt rationem negligendæ mortis, perpetuendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillimè illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractatione finire. Iustitia vacillat, vel jacet potiùs, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur & in societate generis humani: neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quàm amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatémve referantur.

Conferamus igitur in pauca: nam, ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem & Dinomachum judi-

co, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec verò finis bonorum & malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri & temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quæ videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, fatis est suprâ disputatum: si autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio; nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse non-nihil, utilitatis certè nihil habebit.

Habes à patre munus, Marce fili, meâ quidem sententiâ magnum; sed perinde erit, ut acceperis: quanquam tibi hi tres libri inter Cratippi commentarios, tanquam hospites, erunt recipiendi. Sed ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me è medio cursu clarâ voce patria revocasset) aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea est, tribues his temporis quantum poteris; poteris autem,

quantum voles. Cùm verò intellexero, te hoc scientiæ genere gaudere; tum & præsens tecum propediem, ut spero, &, dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibi que persuade, esse te quidem mihi carissimum; sed multò fore cariorem, si talibus monumentis præceptisque lætabere.

F I N I S.

B L

